

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ Η ΜΕΓΑΛΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΟΥ 1821 *

ΥΠΟ

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (†)

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

‘Η κατάστασησ τῶν χριστιανῶν ἐν ἀρχῇ τοῦ 18 αἰῶνος.

Τῇ 14 Δεκεμβρίου 1818 κληθεὶς τὸ γ’ ἐπὶ τὸν Πατριαρχικὸν θρόνον ὁ Γρηγόριος Ε’ ἀπὸ τοῦ ἁγίου Ὄρους, ἀφίκετο εἰς ΚΠολιν τῇ 14 Ἰανουαρίου 1819 καὶ ἀνέλαβεν αὐθις τὴν διακυβέρνησιν τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, διὰ μαρτυρικοῦ αἵματος μέλλον νὰ ἐπισφραγίσῃ τὴν ὑπὲρ αὐτῆς καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ Γένους δρᾶσιν.

‘Η κατάστασησ, ἐν ἣ διατέλει τότε τὸ Ὄθωμανικὸν κράτος ἦτο οἰκτρὰ. Πρὸς οὐδὲν ἕτερον κράτος τοῦ κόσμου εὕρισκον αὐτὸ ὅμοιον οἱ ξένοι παρατηρηταί, μετ’ ἀγανακτῆσεως περιγράφοντες τὴν ἀθλιότητα αὐτοῦ¹. Ἀπὸ τῆς ΚΠόλεως μέχρι τῆς ἀπωτάτης τοῦ Εὐξείνου ἄκρας, ἀπὸ τοῦ Βοσπόρου μέχρι τῆς Ἀδριατικῆς αἰ πόλεις τοῦ Ὄθωμανικοῦ κράτους προὔκάλουν τὴν βδελυγμίαν ἕνεκα τῆς ἀκαθαρσίας αὐτῶν, τὰ δὲ χωρία αὐτοῦ ἦσαν φωλεαὶ ἐρημώσεως. Παντοῖα ἐπιδημίαι καὶ συμφοραὶ ἐμάστιζον αὐτό, ἡ πανώλης, ἡ πυρκαϊά, ὁ λιμός. Παρὰ τὰς πύλας τῶν πόλεων ἴσταντο ἀγχόναὶ καὶ πύργοι κρηνίων. Τὰς αὐλὰς τῶν σατραπῶν ἐκόσμουν κεφαλαὶ αἱματόφυρτοι, σκόλοπεσ καὶ βασανιστήρια. Εἰς τὰς ὁδοὺς ῥακένδυτοι μόνον περιεφέροντο. Ἐν ἑλλείψει πάσης ἀστυνομίας οὔτε ἀσφάλεια οὔτε τάξις ὑπῆρχεν, οὔτε ἡσυχία. Ἡμερότης ἦθῶν ἦτο ἄγνωστος ἐν ταῖς τουρκικαῖς χώραις. Ὁ ἔχων ὀλίγα χρήματα, ἔθαπτεν αὐτὰ ἐντὸς τῆς γῆς, ὁ ἔχων σκευὴ πολῦτιμα ἔκρυπτεν αὐτὰ ἐν τῷ γυναικωνίτῃ. Ἐκαστος ἔζη εὐτελῶς ὅπως λάθῃ βιώσας. Αἱ ἐπὶ Σελῆμ γ’ γενόμεναι ἀπόπειραι μεταρρυθμίσεως τῆς διοικήσεως τοῦ κράτους καὶ τῆς βελτιώσεως τῆς θέσεως τῶν χριστιανῶν, οὐδὲν ἀπέδωκαν ἀποτέλεσμα καταργηθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Μαχμούτ β’, ἐσωτερικαὶ δὲ ἀνωμαλῖαι καὶ ἐξωτερικοὶ πόλεμοι συνετάρασσον ἀδιαλείπτως καὶ συνεκλόνιζον τὸ σεσαθρωμένον τουρκικὸν οἰκοδόμημα. Ἄλλ’ ἐπὶ πλέον ὁ τυφλὸς τῶν τούρκων φανατισμὸς καὶ ἡ βαρβαρότης καὶ ἡ ἀνήμευστος τυραννία ἀφόρη-

* Ἐκ τῶν ἀνεκδότων χειρογράφων καταλοῖπων τοῦ αἰοιδίμου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου, δημοσιευομένων μερμὴν τοῦ καθηγητοῦ κ. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ.

1. Rouquerville, Voyage en Grèce II, 231.

τον καθίστων ἐν τῷ κράτει ἐκείνῳ τῆς ἀνομίας τὴν κατάστασιν τῶν χριστιανῶν.

Ταύτην δ' ἐπιφανέστατος κληρικός, ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, περιγράφων¹, οἱ Ἕλληνες, ἔλεγε, φονεύονται εἰς τὴν ἀγορὰν διότι ζητοῦσι τοῦ παλουμένου πράγματος τὴν τιμὴν, φονεύονται εἰς τὰς οἰκίας, διότι ὑπερασπίζονται τῆς τιμῆς τῆς γυναικὸς καὶ τῶν τέκνων τῶν φονεύονται εἰς τὰς ρύμας, διότι κατ' ἀπροσεξίαν δὲν παρεχώρησαν τὴν ὁδὸν εἰς τὸν ἀπαντῶντα τοῦρκον, καταβάντες ἀπὸ τοῦ λιθοστρώτου εἰς τὸ παρακείμενον πλήθρες πάσης ἀκαθαρσίας αὐλάκιον. Φόνοι καθημερινοί, φόνοι νυκτερινοί εἶναι τὰ συνηθέστατα ἀκουσμάτα καὶ θεάματα εἰς τὰς πόλεις. Καὶ αὐτοὶ οἱ νυκτερινοὶ φύλακες, σβύνοντες τῶν ὀδιδῶν τὰ φανάρια τοὺς γυμνῶνουσι καὶ πολλάκις τοὺς ἀφήνουσι νεκροὺς εἰς τὰς πλατείας. Καὶ ἂν τοιοῦτοι εἶναι οἱ κίνδυνοι εἰς τὰς πόλεις ποίαν ἀσφάλειαν νὰ ἐλπίσῃ τις εἰς τὰ δάση καὶ τὰς δημοσίας ὁδοὺς; Ἐκεῖ διατρίβουσιν οἱ «μισσιτισίδες», οἱ «χαϊλαλίδες», οἱ «τσιπνίδες», οἱ «λιάπιδες», ἄλλα μυρία δυσώνυμα φύλα βαρβάρων ληστῶν. Ἄγουσι καὶ φέρουσι τὸ πᾶν, συντροφεύοντες πολλάκις μετὰ τῶν πλησιοχώρων διοικητῶν. Ἀνδραποδίζουσι χωρία, σκυλεύουσιν ἐμπόρων συνοδίας (κερβάνια), καταφονεύουσιν ἀδιακόπως τοὺς ὁδοιπόρους.

Ἀληθῶς δὲ τοιαύτη ἦτο ἡ ἔλλειψις ἀσφαλείας ἐν τῷ κράτει ὥστε αὐτὴ ἡ ἐπίσημος Κυβέρνησις ἐν τοῖς ἐπισήμοις βερατίοις τοῖς διδομένοις εἰς τοὺς Πατριάρχας καὶ εἰς τοὺς Ἀρχιερεῖς ἀνέγραψε διάταξιν καθ' ἣν ἐπετρέπετο εἰς αὐτοὺς πρὸς ἄμυναν κατὰ τὰς ὁδοπορίας νὰ μεταμφιέζωνται καὶ νὰ ἔχωσιν ἔνοπλον συνοδείαν. Εἰς τὴν φοβερὰν ἔλλειψιν πάσης ἀσφαλείας τῆς ζωῆς προσετίθητο ἡ ἔλλειψις πάσης κυβερνητικῆς μερίμνης περὶ τῆς ὑγείας τῶν ὑπηκόων. Συνεχεῖς ἐπιδημικαὶ νόσοι κατέστρεφον μυριάδας ἀνθρώπων. Ἐν μόνῃ τῇ ΚΠόλει κατὰ τὸ 1812 ἐκ πανώλους ἀπέθανον ἑκατοντάδες χιλιάδες κατοίκων ὧν 30,000 ἦσαν χριστιανοί, μετὰ ἓν ἔτος ἐκ τῆς αὐτῆς νόσου ἀπέθανον 40,000 ὧν 8,000 ἦσαν χριστιανοί. Διὰ δὲ τῆς πλεονεξίας, ἣτις ἐθεωρεῖτο «φυσικὸν νόσημα» τοῦ τοῦρκου, κατεστρέφετο πᾶσα διὰ τοῦ πλοῦτου καὶ τῆς εὐημερίας πρὸδος τῶν ὑπηκόων. Πολλοὶ Ἕλληνες, δι' ἐν καὶ μόνον ἔγκλημα, διότι ἦσαν πλούσιοι, κατεσῆποντο ἐν φυλακαῖς ἢ ἐδολοφονοῦντο ἢ ἀπεκεφαλίζοντο δημοσίᾳ. Περιφρονητῆς ὧν ὁ τοῦρκος τῆς ζωῆς τῶν ὑπηκόων περιεφρόνει καὶ τὴν τιμὴν αὐτῶν. Πᾶν εἶδος αἰσχροουργίας ἠδύνατο νὰ πράξῃ ἀτιμωρητί. Παρθένων φθοραὶ καὶ βιασμοὶ γυναικῶν καὶ παιδῶν αἰσχύναι, ἐνομίζοντο συνήθως τόλμης καὶ εὐφυΐας ἀποδείξεις παρὰ τοῖς τοῦρκοις. Ἀπερίγραπτα δεινὰ ἔπασχον οἱ ὑπήκοοι παρὰ τῶν στρατιωτῶν, οἵτινες, φρίκην ἐνσπείροντες πανταχοῦ καὶ μόνον διὰ τῆς ἐμφανίσεώς των, διέπραττον πᾶν εἶδος κακουργήματος καὶ ἀτιμίας ἀφόβως.

1. *Κωνσταντῖνου Οἰκονόμου*, Λόγοι ἐκκλησιαστικοί, Προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας, Ἐν Βερολίνῳ 1833, σ. 247—310.

τον καθίστων ἐν τῷ κράτει ἐκείνῳ τῆς ἀνομίας τὴν κατάστασιν τῶν χριστιανῶν.

Ταύτην δ' ἐπιφανέστατος κληρικός, ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, περιγράφων¹, οἱ Ἕλληνες, ἔλεγε, φονεύονται εἰς τὴν ἀγορὰν διότι ζητοῦσι τοῦ πωλουμένου πράγματος τὴν τιμὴν, φονεύονται εἰς τὰς οἰκίας, διότι ὑπερασπίζονται τῆς τιμῆς τῆς γυναικὸς καὶ τῶν τέκνων των· φονεύονται εἰς τὰς ρύμας, διότι κατ' ἀπροσεξίαν δὲν παρεχώρησαν τὴν ὁδὸν εἰς τὸν ἀπαντῶντα τοῦρκον, καταβάντες ἀπὸ τοῦ λιθοστρώτου εἰς τὸ παρακείμενον πλήρες πάσης ἀκαθαρσίας αὐλάκιον. Φόνοι καθημερινοί, φόνοι νυκτερινοί εἶναι τὰ συνηθέστατα ἀκούσματα καὶ θεάματα εἰς τὰς πόλεις. Καὶ αὐτοὶ οἱ νυκτερινοὶ φύλακες, σβύνοντες τῶν ὀδιδῶν τὰ φανάρια τοὺς γυμνώνουσι καὶ πολλάκις τοὺς ἀφήνουσι νεκροὺς εἰς τὰς πλατείας. Καὶ ἂν τοιοῦτοι εἶναι οἱ κίνδυνοι εἰς τὰς πόλεις ποίαν ἀσφάλειαν νὰ ἐλπίσῃ τις εἰς τὰ δάση καὶ τὰς δημοσίας ὁδοὺς; Ἐκεῖ διατρίβουσιν οἱ «κισσιτισίδες», οἱ «χαϊλαλίδες», οἱ «τσιπνίδες», οἱ «λιάπιδες», ἄλλα μυρία δυσώνυμα φύλα βαρβάρων ληστῶν. Ἄγουσι καὶ φέρουσι τὸ πᾶν, συντροφεύοντες πολλάκις μετὰ τῶν πλησιοχώρων διοικητῶν. Ἄνδραποδίζουσι χωρία, σκυλεύουσι ἐμπορίων συνοδίας (κερβάνια), καταφονεύουσι ἀδιακόπως τοὺς ὁδοιπόρους.

Ἀληθῶς δὲ τοιαύτη ἦτο ἡ ἔλλειψις ἀσφαλείας ἐν τῷ κράτει ὥστε αὐτὴ ἡ ἐπίσημος Κυβέρνησις ἐν τοῖς ἐπισήμοις βερατίοις τοῖς διδομένοις εἰς τοὺς Πατριάρχας καὶ εἰς τοὺς Ἀρχιερεῖς ἀνέγραφε διάταξιν καθ' ἣν ἐπετρέπετο εἰς αὐτοὺς πρὸς ἄμυναν κατὰ τὰς ὁδοιπορίας νὰ μεταμφιέζωνται καὶ νὰ ἔχωσιν ἔνοπλον συνοδείαν. Εἰς τὴν φοβερὰν ἔλλειψιν πάσης ἀσφαλείας τῆς ζωῆς προσετίθετο ἡ ἔλλειψις πάσης κυβερνητικῆς μερίμνης περὶ τῆς υἰείας τῶν ὑπηκόων. Συνεχεῖς ἐπιδημικαὶ νόσοι κατέστρεφον μυριάδας ἀνθρώπων. Ἐν μόνῃ τῇ ΚΠόλει κατὰ τὸ 1812 ἐκ πανώλους ἀπέθανον ἑκατοντάδες χιλιάδες κατοίκων ὧν 30,000 ἦσαν χριστιανοί, μετὰ ἔν ἔτος ἐκ τῆς αὐτῆς νόσου ἀπέθανον 40,000 ὧν 8,000 ἦσαν χριστιανοί. Διὰ δὲ τῆς πλεονεξίας, ἣτις ἐθεωρεῖτο «φυσικὸν νόσημα» τοῦ τοῦρκου, κατεστρέφετο πᾶσα διὰ τοῦ πλοῦτου καὶ τῆς εὐημερίας πρόσδος τῶν ὑπηκόων. Πολλοὶ Ἕλληνες, δι' ἐν καὶ μόνον ἔγκλημα, διότι ἦσαν πλούσιοι, κατεσῆποντο ἐν φυλακαῖς ἢ ἐδολοφονοῦντο ἢ ἀπεκεφαλίζοντο δημοίᾳ. Περιφρονητῆς ὧν ὁ τοῦρκος τῆς ζωῆς τῶν ὑπηκόων περιεφρόνει καὶ τὴν τιμὴν αὐτῶν. Πᾶν εἶδος αἰσχροουργίας ἠδύνατο νὰ πράξῃ ἀτιμωρητί. Παρθένων φθοραὶ καὶ βιασμοὶ γυναικῶν καὶ παιδῶν αἰσχύναι, ἐνομίζοντο συνήθως τόλμης καὶ εὐφυΐας ἀποδείξεις παρὰ τοῖς τοῦρκοις. Ἀπερίγραπτα δεινὰ ἔπασχον οἱ ὑπήκοοι παρὰ τῶν στρατιωτῶν, οἵτινες, φρίκην ἐνσπείροντες πανταχοῦ καὶ μόνον διὰ τῆς ἐμφανισεῶς των, διέπραττον πᾶν εἶδος κακουργήματος καὶ ἀτιμίας ἀφόβως.

1. *Κωνσταντῖνου Οἰκονόμου*, Λόγοι ἐκκλησιαστικοί, Προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας, Ἐν Βερολίῳ 1833, σ. 247—310.

Ἄλλὰ καὶ ὁ ἔσχατος τῶν τούρκων, ὁ ἀχθοφόρος ἔτι, ἠδύνατο ἀνυποστόλως νὰ δεῖρη καὶ νὰ ὑβρίσῃ τὸν χριστιανὸν Ἕλληνα, νὰ λακτίσῃ αὐτόν, ἀν συνήντα αὐτόν ἐν τῷ πεζοδρομίῳ, νὰ τυροβολήσῃ κατ' αὐτοῦ, ἀν ἔβλεπεν αὐτόν εἰς τὸ παραθύρον οἰκίας, νὰ ἀγγαρεύσῃ αὐτόν εἰς καθαρισμὸν τῆς ὁδοῦ, δι' ἧς διήρχετο, νὰ σύρῃ αὐτόν βιαίως εἰς ἐργασίαν, ἀν ἦτο τεχνίτης. Καὶ κατὰ τὴν ὑπ' ὄψει ἡμῶν ἐποχὴν ὡς πρότερον, τὸ ἔνδυμα, τὸ ὑπόδημα, τὸ ἐπίβλημα τῆς κεφαλῆς τοῦ χριστιανοῦ Ἕλληνος δὲν ἦτο ἐπιτετραμμένον νὰ ὑμοιάζωσι πρὸς τὰ τοῦ τούρκου. Τὸ ἔξωθεν χρῶμα τῆς ἑλληνικῆς οἰκίας ἔπρεπε νὰ εἶναι μέλαν. Ἐφονεύοντο οἱ τυχόν φέροντες πολῦτιμον τῆς κεφαλῆς κάλυμμα ἢ μεγαλύτερον τοῦ ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου καθωρισμένου. Ἡ μαρτυρία τοῦ Ἕλληνος δὲν ἐλαμβάνετο ὑπ' ὄψει ἐν τοῖς δικαστηρίοις, οὐδὲ κατὰ τοῦ ἐλαχίστου τούρκου ἀδικοῦντος αὐτόν. Δικαστικὴν ἀγωγὴν δὲν ἠδύνατο νὰ κινήσῃ κατὰ τούρκου ἀν δὲν εἶχε καὶ δύο τούρκους μάρτυρας, ἀλλ' ὁ τούρκος ἔχων δύο ψευδομάρτυρας ἠδύνατο νὰ ἐναγάγῃ αὐτόν εἰς τὸ δικαστήριον καὶ νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν ἐξορίαν, τὴν ἐξώμοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἢ τὸν θάνατον. Καὶ κατὰ τὴν ὑπ' ὄψει ἡμῶν ἐποχὴν ἐν Κρήτῃ λ. χ. ἤρκει νὰ μαρτυρήσωσι ψευδῶς δύο τούρκοι ὅτι ὁ δεῖνα χριστιανὸς ἐπρόφερε τὴν ὁμολογίαν τῆς μουσουλμανικῆς πίστεως καὶ εὐθύς ὑπερχεοῦτο νὰ προσέλθῃ εἰς τὸν ἰσλαμισμὸν, ἄλλως κατεδικάζετο εἰς θάνατον!

Ἄπασα ἡ ἰδιωτικὴ ζωὴ τοῦ τάλαιπώρου χριστιανοῦ ἦτο καθημερινῶν καταφρονήσεων ἀδιάκοπος σειρὰ. Καὶ οἱ καταλαμβάνοντες ἔτι ἐξ αὐτῶν μεγάλα ἀξιώματα ἐν τῷ κράτει, ἔπιπτον πάντοτε θύματα τῆς κακούργου τοῦ Σουλτάνου αὐθαιρεσίας, τῶν δὲ καταδικαζομένων εἰς θάνατον ἐδημεύετο ἡ περιουσία. Ἀπερίγραπτοι ἦσαν αἱ καταπιέσεις διὰ τῆς ἀκατονομάστου φορολογίας, αἱ παρὰ τῶν κατὰ τόπους διοικητῶν καὶ ὑπαλλήλων κλοπαὶ καὶ ἀρπαγαί, αἱ παρὰ τῶν συνοίκων τούρκων καθημεριναὶ ἐνοχλήσεις καὶ διωγμοί. Ἄπασα τοῦ χριστιανοῦ ἡ ζωὴ ἦτο μεταλλεῖον τῶν τυράννων τούρκων. Οὐδὲν γερονδὸς εὐχάριστος ἢ δυσάρεστος, οὐδὲν ἐπεισώδιον τοῦ βίου παρήρχετο ἄνευ πληρωμῆς. Ὁ χριστιανὸς ἐπλήρωνε καὶ ὅταν αὐτὸς ὁ ἴδιος καὶ ὅταν ὁ τούρκος ἐώρταζεν. Δὲν ἠδύνατο ὁ χριστιανὸς οὐδὲ νὰ ἀποθάνῃ δωρεὰν διότι καὶ νεκρὸς ὄφειλε νὰ πληρώσῃ ὑπέρογκον φόρον διὰ τὴν ἀδειαν τῆς ταφῆς. Ἄταφοι πολλάκις ἔκειντο χριστιανοὶ θνήσκοντες, ἔνεκα τῆς ἐλλείψεως χρημάτων πρὸς τὴν ἀδειαν ταφῆς.

Ἐξηκολούθει δὲ ἀμείλικτος καὶ ὁ κατὰ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας διωγμὸς. Οἱ χριστιανοὶ δὲν εἶχον δικαίωμα νὰ ἐπισκευάζωσι τοὺς ναοὺς, ὅθεν προσηύχοντο πολλάκις ἐντὸς ἑρειπίων. Ὑπῆρχον πόλεις μηδένα ναὸν ἔχουσαι, ἠναγκάζοντο δὲ οἱ χριστιανοὶ νὰ ταξιδεύωσι κατὰ τὰς ἐπισήμους ἐορτὰς εἰς ἄλλας πόλεις ὅπως κοινωνῶσι τῶν ἀχράντων μυστηρίων. Ἐνιαχοῦ οἱ ὁρθόδοξοι ἠναγκάζοντο νὰ ἐκκλησιάζωνται εἰς ἑτεροδόξων ναοὺς. Ἡ δαπάνη παρεχομένης ἐνίοτε πρὸς ἐπισκευὴν ναοῦ τινος ἀδείας

ὑπερέβαινε τὴν τῆς ἐπισκευῆς δαπάνην. Πολλαχοῦ καὶ ἀφ’ οὗ ἐπεσκευάζοντο ναοὶ τινες ἀδεία τῆς Κυβερνήσεως, κατεκηρηνίζοντο ὑπὸ τοῦ φανατικοῦ τουρκικοῦ ὄχλου. Ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ ἠναγκάσθη νὰ προκαλέσῃ ἰδιαίτερα Σουλτανικὰ διατάγματα πρὸς ἐξασφάλισιν ναῶν τῆς Σμύρνης, ὑπ’ αὐτοῦ ὡς Μητροπολίτου Σμύρνης ἀνεγερθέντων, κατὰ τῶν ἐντοπίων φανατικῶν καὶ μισαλλοδόξων τούρκων¹. Καὶ ἐν Σμύρῃ, δὲ καὶ πανταχοῦ ὑβρίζοντο καὶ ἐπροηλακίζοντο οἱ ἱερεῖς, ἐφορολογοῦντο καὶ ἐσύροντο εἰς τὰ δικαστήρια, κατεπατοῦντο τὰ ὑπ’ αὐτῶν μεταφερόμενα ἄχραντα μυστήρια, παρεβιάζοντο αἱ Μοναὶ καὶ ποικιλαχῶς ἐπιέζοντο οἱ χριστιανοὶ πρὸς ἐξώμοσιν τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Ἄν ἐμπέσῃ εἰς χεῖρας τῶν τούρκων παιδίον ἀνήλικον, ἔλεγεν ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, τὸ περιτέμνουσι βιαίως, ἂν κάμωσι συνήθη καὶ γνωρίζοντι τινὰ γραικὸν τὸν προσκαλοῦσι καθ’ ἡμέραν εἰς τουρκισμόν, ἂν περιπέσῃς εἰς δεινὴν τινὰ συκοφαντίαν ἢ μόνη σωτηρία σου εἶναι νὰ ἐξομώσῃς, ἂν ἔχῃς διαφορὰν μετὰ τινος κακοήθους, ἂν ἔχῃς ἢ τέκνον ἢ ὑπρόσθετον ἄτακτον ὁ μεγαλύτερός σου φόβος καὶ ἡ τροφὴ τῆς ἐκείνου φαυλοβιότητος εἶναι ἡ ἀπειλή, ὅτι μέλλει νὰ ἐξομώσῃ, ἂν τέλος πράξῃς τὸ μέγιστον ἀθαιμιτούργημα κατὰ τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, εὐκόλον τῆς ἀφέσεως τὸ μέσον, νὰ ἐξομώσῃς»².

Ἐπαναστατικὸς ὄργασμὸς τῶν Ἑλλήνων.

Ἐν τῷ μεταξὺ χρόνῳ διεξήχθησαν οἱ πολυμήνητοι ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῶν Σουλιωτῶν ἀγῶνες ἐναντίον τοῦ τυράννου σατράπου τῶν Ἰωαννίνων Ἀλῆ πασᾶ. Οἱ Σουλιῶται φεύγοντες τὴν θηριωδίαν τῶν τούρκων περὶ τὰ μέσα τοῦ 1791 αἰῶνος ἐπὶ τῶν ἀποκορήμων καὶ ἀπροσίτων ὀρέων τῆς Κασσωπείας (Τσαμουριάς) ἐν Ἡπείρῳ, ἴδρυσαν καθ’ ἀρχὰς μὲν τήσασα ὕστερον δὲ ἐπὶ ἑπτὰ ἔτερα χωρία ἐν οἷς ἐπρώτερον τὸ Σοῦλι καὶ ἡ Κιάφα. Τὰ ἕνδεκα χωρία τῶν γενικῶς Σουλιωτῶν ἀποκληθέντων ἀπετέλουν μικρὰν δημοσπονδίαν, ἐλευθέραν ἀπὸ τῶν τούρκων, πατριαρχικῶς διευθυνομένην καὶ κατὰ τὸν βίον τῶν ἀρχαίων Σπαρτιατῶν ὀυθμιζομένην. Ἄλλ’ ὁ Ἀλῆ πασᾶς ἀπὸ τοῦ 1791 ἐπανειλημμένως ἐστρατεύσας κατὰ τῶν Σουλιωτῶν καὶ ἀποτυχόν, τῷ 1800 ἐπῆλθε καθ’ αὐτῶν μετὰ δεκακισχιλίων Ἀλβανῶν. Καὶ ἀντέστησαν μὲν ἡρωϊκώτατα οἱ Σουλιῶται ἐπὶ τρία ὀλόκληρα ἔτη, τὰ πάνδεινα ὑποστάντες, ἀλλὰ διὰ προδοσίας κατώρθωσεν ὁ στρατὸς τοῦ Ἀλῆ νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὸ Σοῦλι. Οἱ ἥρωες ὑπεχώρησαν εἰς τὴν Ἁγίαν Παρασκευὴν μεταξὺ Σουλίου καὶ Κιάφας, ἔνθα ὁ Μοναχὸς Σαμουὴλ ἀνεπέτασε τὴν σημαίαν τοῦ Σταυροῦ πρὸς τὸν ἔσχατον ἀγῶνα. Ἐκθαμβος ὁ τυράννος πρὸ τοῦ ἀφαντάστου ἡρωϊσμοῦ τῆς δρακὸς τῶν ἡρώων ἐκείνων ἐπέτρεψεν εἰς

1. Socolov, Ἡ Ἐκκλησία ΚΠ. κατὰ τὸν 18ῶ αἰῶνα (ρωσιστί), Τόμ. Α΄ ἐν Πετρούπολει 1904, σελ. 463. 2. Κ. Οἰκονόμος, ἔνθ’ ἀν. σ. 244.

αὐτοὺς διὰ συνθήκης νὰ κατέλθωσι τῶν ὄρεων καὶ ἀπέλθωσιν ὅπου θέλουσιν. Ἀπῆλθον δὲ πράγματι, ἀλλ' ἔμεινεν ὁ μοναχὸς Σαμουὴλ μετὰ πέντε συναγωνιστῶν ἐν τῇ Ἁγίᾳ Παρασκευῇ πρὸς παραδόσιν τῶν πολεμοφοδίων κατὰ τὰ συμπεφωνημένα. Ἀλλὰ μετὰ τὴν παράδοσιν αὐτῶν εἰς τὸν Γραμματεῖα τοῦ Ἀλῆ, οὗτος εἶπε πρὸς τὸν Σαμουὴλ «καὶ τώρα, βρὲ καλόγηρε, ποίαν τιμωρίαν νομίζεις ὅτι θὰ σοῦ ἐπιβάλλῃ ὁ Βεζύρης (=ὁ Ἀλῆς), ἀφοῦ τόσο ἀνοήτως παρεδόθης». Ὁ Σαμουὴλ ἐννοήσας τίνα φρικτὰ βασανιστήρια ἀνέμενον αὐτὸν παρὰ τοῦ τυράννου, «οὐδέμια» εἶπε, πυροβολήσας κατὰ βαρελίου πλήρους πυρίτιδος. Ἐκ τῆς ἐπελθούσης τρομερᾶς ἐκρήξεως ἐτάφησαν πάντες, πλὴν ἑνός, ὑπὸ τὰ ἔρεια τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς. Ὁ δὲ ἄπιστος Ἀλῆς διέταξε τὴν καταδίωξιν καὶ καταστροφὴν τῶν φευγόντων Σουλιωτῶν. Μέρος αὐτῶν περιεκυκλώθη ἐν Ζαλόγγῳ ἐπὶ ἀποκρήμνου ὄρους μετὰ ὁμωνύμου χωρίου, κάτωθεν τοῦ ὁποίου ρεῖ ὁρητικὸς ὁ ποταμὸς Ἀχέρων. Ἐπὶ δύο ἡμέρας ἀντέστησαν οἱ ἥρωες καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες, ἀλλὰ στεροῦμενοι μὲν τροφῶν καὶ πολεμοφοδίων, μὴ θέλοντες δὲ νὰ παραδοθῶσι διότι ἐγίνωσκον τὴν τύχην ἣτις ἀνέμενεν αὐτούς, ἐχωρίσθησαν αἱ γυναῖκες ἀπὸ τῶν ἀνδρῶν. Ρίψασαι τὰ τέκνα αὐτῶν ἐκ τοῦ κρημοῦ τοῦ Ζαλόγγου αἱ ἀτυχεῖς μητέρες ἵνα μὴ συλληφθῶσιν ὑπὸ τῶν Τουρκαλβανῶν ἐπάσθησαν καὶ αὐταὶ ἐκ τῶν χειρῶν καὶ ἔξουσαι ἐχόρευσαν τὸν συρτὸν εἰς ἐκάστην στροφὴν τοῦ ὁποίου ἀνὰ μία ἐρρίπτοντο εἰς τὴν ἄβυσσον, σώζουσα τὴν τιμὴν καὶ τὴν ἐλευθερίαν αὐτῶν. Οἱ δικτακόσιοι ἄνδρες ἐπιχειρήσαντες ἔξοδον νυκτερινὴν ἀπεδεκατίσθησαν, μόλις δὲ 150 κατώρθωσαν νὰ φθάσωσιν εἰς Πάργαν¹. Τινὲς τῶν συλληφθέντων Σουλιωτῶν ὀδηγηθέντες εἰς τὰ Ἰωάννινα ὑπεβλήθησαν εἰς φρικτὰς βασάνους, προτρεπόμενοι νὰ δεχθῶσι τὸν Ἰσλαμισμόν ἵν' ἀπαλλαγῶσιν ἀπ' αὐτῶν. Οὐδεὶς ἠρνήθη τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Καθιζόμενοι διὰ τῆς βίας ἐπὶ πεφυρακτωμένου σιδήρου, ἀπέθνησκον μαρτυρικῶς ἐπικαλούμενοι τὸν Ὑψιστον. Ἐνὸς νεαροῦ Σουλιώτου ἀφήρεσαν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τὴν ἐπιδερμίδα. Μαστίζοντες αὐτὸν ἠνάγκασαν νὰ διατρέχῃ τὴν πόλιν μετ' ἀπίρου δὲ εὐχαριστήσεως ὁ Ἀλῆ πασᾶς ἔβλεπεν ἀπὸ τοῦ Ἀνακτόρου τὸ φρικτὸν ἐκεῖνο θέαμα, ὅπερ δὲν ὑπῆρξε μοναδικὸν κατὰ τὰς τραγικὰς ἐκεῖνας ἡμέρας ἐν Ἰωαννίνοις. Αἱ θηριωδία κατὰ τῶν ἀτυχῶν αἰχμαλώτων Σουλιωτῶν ἔληξαν διὰ τοῦ φόβου τριῶν παίδων, ὧν εἷς ἦτο μόλις 14 ἐτῶν. Ἀφοῦ ἐπάλαισαν πρὸς ἄρκτον, ἀπεκεφαλίσθησαν προσευχόμενοι².

Τὰ φρικτὰ ταῦτα γεγονότα συνετάρασαν τὸν ἑλληνικὸν κόσμον καὶ ἔτι μᾶλλον ἐνίσχυσον τὸν πρὸς ἐξέγερσιν κατὰ τῶν τυράννων τούρκων ὄργασμόν. Ἀπέβη δὲ περὶ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἡ πολιτικὴ κατάστασις λίαν ἀνώ-

1. Κ. Παπαρηγοπούλου, Ἱστορ. τοῦ Ἑλλ. Ἔθνους, Εβ, (1925) σ. 218.

2. Rouqueville, Histoire de la régénération de la Grèce, Paris 1824 I, 211-213.

μαλος, διότι ηπαιλείτο νέος ρωσοτουρκικός πόλεμος. Δέν ήτο πλέον ή Ρωσία σύμμαχος τής Τουρκίας ώς πρό όλίγων έτων, τούναντίον δέ παρείχεν εις τούς Έλληνας πολλές έλπίδας, ότι θά ύπεστήριζε τόν άπελευθερωτικόν αύτών κατά τών τούρκων άγώνα¹. Διεδίδοντο πάλιν αί προφητεΐαι του Άγαθαγγέλου περί άπελευθερώσεως τών Έλλήνων «ύπό του Ξανθοϋ γένους τών Ρώσων». Οί άρματολοι και κλέφται τής Ήπείρου και Άκαρνανίας έκινούντο ήδη προς έξέγερσιν, έν τή Έπτανήσφ κατηρτίζοντο σώματα έλληνικού στρατου τή ύποστηρίξει τών Ρώσων, οτινες κατά μήνα Όκτώβριον του 1806 άρχάμενοι τών πολεμικών επιχειρήσεων κατέλαβον τή 24 Δεκεμβρίου του αύτου έτους τόν Βουκουρέστιον. Έκήρυξε δέ ό Σουλτάνος τόν πόλεμον κατά τής Ρωσίας τή 5 Ίανουαρίου 1807 και ήνάγκασε τόν Πατριάρχη νά εκδώση προς τούς Έλληνας «έκκλησιαστικόν και συμβουλευτικόν γράμμα» έν δημώδει γλώσση κατά τών Ρώσων. Ο Πατριάρχης, ώς ό ίδιος βραδύτερον έδήλωσεν, άσχέτως προς τήν αξίωσιν του Σουλτάνου περί τής εκδόσεως του άνωτέρου γραμματος, εφρόνει, ότι προς άποφυγήν γενικής σφαγής τών Έλλήνων, έδει οι έν Πελοποννήσφ και άλλαχού Έλληνες ν' άποφύγωσι τήν σύμπραξιν μετά τών Ρώσων². Προσεπάθει δέ ό Πατριάρχης νά δείξη εις τούς τούρκους ότι τόν Έλληνικόν Έθνος δέν θά συμπράξη μετά τών έχθρών τής Τουρκίας. Τούτου ένεκα ότε μετά μικρόν (20 Φεβρουαρίου 1807) Άγγλικός στόλος έπεφάνη άπειλών τήν ΚΠολιν, εάν μή ή Τουρκική Κυβέρνησις διέκοπτε τήν προς τούς Γάλλους συμμαχίαν, ή δέ Τουρκική Κυβέρνησις διά τών συμβουλών του Γάλλου αντιπροσώπου έν ΚΠόλει Σεβαστιάνη άπεφάσισε ν' άντιστή, διατάξασα τήν άνέγερσιν παραλιακών προχωμάτων, ό Πατριάρχης Γρηγόριος δέν έδίστασεν ού μόνον τούς Έλληνας νά προτρέψη εις συμμετοχήν έν τή ταχεία κατασκευή τών άμυντικών έργων, αλλά και ιδίαις χερσί συνειργάσθη προς παραδειγματισμόν. Ο Σουλτάνος και τήν μεγάλην αύτου ευαρέσκειαν επί τούτω έξεδήλωσε και διά δώρων έτίμησε τόν Πατριάρχη³.

Και ό μόν Άγγλικός στόλος ήναγκάσθη ν' άποπλεύση άπρακτος, άλλ' ό ρώσος ναύαρχος Σενιάβην έξέδωκε κατά Μάρτιον του 1807 προκήρυξιν «προς τούς χριστιανούς κατοίκους του Όθωμανικού Κράτους» δι' ής προϋκάλει αύτους εις επανάστασιν κατά τών Τούρκων, πλεύσας δέ εις τήν Υδραν έξήγειρεν αύτήν, αλλά δέν ήδυνήθη νά παρασύρη και τά Ψαρά εις τόν κίνημα. Καταλαβών τήν Τένεδον ό Σενιάβην συνεννοήθη μετά του άρματολου τής Θεσσαλίας Νίκου Τσάρα, όστις τώ όντι διωργάνωσεν επανάστασιν. Όποτε συνέβη, ότι εφοβείτο ό Πατριάρχης Γρηγόριος, μετά φοβήσιν

1. Κ. Σάθα, Τουρκοκρατούμενη Έλλάς, σ. 571 έξ.

2. Γ. Π. Άγγελουπούλου, Τά κατά τόν άοίδιμον... Πατριάρχη ΚΠόλεως Γρηγόριον τόν Ε' Α, Άθήναι, 1856, σ. 199, 205—11.

3. Αύτόθι, Α. 19, 20.

πιθανῶς ἀναπολήσας πάλιν τὰς ἀπειριγράπτους τῶν Ἑλλήνων συμφορὰς ἐκ τῆς πρὸ ὀλίγων δεκαετηρίδων συμπράξεως μετὰ τῶν Ρώσων. Οὐδείς ἠδύνατο νὰ ἐγγυηθῇ ὅτι ὁ Σενιάβην δὲν θὰ ἐγκατέλειπε τοὺς Ἑλληνας ὡς τότε ἐπραξεν ὁ Ὁρλώφ. Τοὺς φόβους τοῦ Πατριάρχου ἐπηύξησε τὸ γεγονός, ὅτι ἡ καταστολὴ τῆς ἐπαναστάσεως ἀνετέθη ὑπὸ τοῦ Σουλτάνου εἰς τὸν αἰμοβόρον σατράπην τῶν Ἰωαννίνων Ἀλῆ πασᾶν, ἐξαπολύσαντα εἰς τὴν Θεσσαλίαν βαρβάρων Ἀλβανῶν ὀρδὰς, καὶ προξενήσαντα ἐν αὐτῇ μεγάλως καταστροφὰς. Οἱ γενναῖοι ἄρματωλοὶ ἠγωνίσθησαν ἀπὸ τοῦ Ὀλύμπου μαχόμενοι, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ διατηρήσωσιν ἐπὶ πολὺ τὸν ἀγῶνα. Φεύγοντες τὰς Ἀλβανικὰς ὀρδὰς κατέφυγον εἰς Σκιάθον, ἐκεῖ δὲ συγκροτήσαντες στόλον ἐξ 70 σκαφῶν καὶ συνενωθέντες μετ' ἄλλων ἄρματωλῶν ἀνέλαβον τολμηροτάτας ἐπιδρομὰς κατὰ τῶν παραλίων τῆς Θεσσαλίας, Μακεδονίας καὶ αὐτῆς τῆς Μικρασίας, ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Ἀγγλικοῦ στόλου, ἕνεκα τοῦ ὁποίου ὁ Τουρκικὸς στόλος δὲν ἠδυνήθη νὰ νικήσῃ αὐτούς. Ὅθεν ὁ Σουλτάνος κατέφυγε πρὸς τὸν Πατριάρχην Γρηγόριον καὶ ἐξήτησε παρ' αὐτοῦ νὰ προτρέψῃ τοὺς ἐπαναστάτας ὅπως διαλυθῶσιν. Ὁ Πατριάρχης ἔγραψε τῷ ὄντι πρὸς αὐτούς, οἱ δ' ἐπαναστάται διελύθησαν, ἐπανακάμψαντες εἰς τὰς ἰδίας Ἐπαρχίας, ἐκτὸς τοῦ Νίκου Τσάρα παραχειμάσαντος ἐν Σκοπέλῳ.

Ἄλλ' ἄρχομένου τοῦ 1808 ῥῶσοι ἀπεσταλμένοι ἐκ Σερβίας μεταβάντες εἰς Ὀλυμπον προὐκάλεσαν νέαν ἐξέγερσιν τῶν ἄρματωλῶν [ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν ἡρωϊκοῦ κληρικοῦ, τοῦ παπᾶ Εὐθύμιου Βλαχάβα, ὅστις οὕτω δραστηρίως εἰργάσθη ὥστε προὐκάλεσε τὴν μετὰ τῶν Ἑλλήνων σύμπραξιν τῶν τούρκων τῆς Λαρίσσης καὶ τῶν Τρικκάλων ἐναντίον τοῦ παρ' ἀπάντων μισουμένου τυράννου τῶν Ἰωαννίνων. Ἐν συνελεύσει τῶν ἄρματωλῶν τῶν ταχθέντων ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ παπᾶ Εὐθύμιου ὠρίσθη ἡ 29 Μαΐου, θλιβερὰ ἐπέτειος τῆς ἀλώσεως τῆς ΚΠ, ὡς ἡμέρα τῆς ἐνάρξεως τῆς ἐπαναστάσεως. Ἀλλὰ, δυστυχῶς, ὁ ἄρματωλὸς Μετσόβου Δεληγιάννης προὔδωκε τὸ σχέδιον τῆς ἐπαναστάσεως εἰς τὸν Ἀλῆ πασᾶν, ἠναγκάσθη δὲ ὁ παπᾶ Εὐθύμιος νὰ κηρύξῃ τὴν ἐπανάστασιν πρὸ τῆς ὁρισθείσης ἡμέρας καταλαβὼν τῇ 5 Μαΐου τὴν Καλαμπάκαν. Ὁχυρώσας καὶ ἀναθέσας τὴν φρούρῃσιν αὐτῆς εἰς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Θεόδωρον Βλαχάβαν ἔσπευσε εἰς τὸν Ὀλυμπον ἵνα συναθροίσῃ ἐπικουρίας, ἀλλὰ μέχρις οὗ ἐπανακάμψῃ ἐκεῖθεν οἱ ἐν Καλαμπάκῃ ἐξακόσιοι μόνον Ἑλληνες προσβληθέντες ὑπὸ πεντακισχιλίων τουρκαλβανῶν τοῦ Ἀλῆ πασᾶ, ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Μουχτάρ κατεστράφησαν. Ὁ παπᾶ Εὐθύμιος Βλαχάβας ἠναγκάσθη νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς Κασάνδραν καὶ ἐκεῖθεν διαπεραιωθείς εἰς Σκόπελον συνηνώθη μετὰ τοῦ Νίκου Τσάρα, ἀπολύσας δὲ προκηρύξεις πρὸς τοὺς Ἑλληνας ἀνέλαβεν ἐπιθέσεις κατὰ τῶν παραλίων τῆς Τουρκίας, εἰς ἐκδίκησιν τῶν ὑπὸ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ προξενηθειῶν ἐν Θεσσαλίᾳ φρικαλέων καταστροφῶν καὶ

ἔξανδραποδισμῶν. Σημειωτέον δὲ ὅτι, πρὸς τοῖς ἄλλοις συνελήφθη ὑπὸ τοῦ Ἄλῃ πασᾶ καὶ ἀπήχθη εἰς Ἰωάννινα ὁ ἐν Τσαριτσάνῃ τότε τῆς Θεσσαλίας ἐργαζόμενος Πρεσβύτερος Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, μόλις κατορθώσας ν' ἀπολυτρωθῆ ἀπὸ τῶν ὀνύχων τοῦ τυράννου διὰ πολλῶν χρημάτων καὶ διὰ τῆς μεσιτείας τοῦ γραμματέως τοῦ Ἄλῃ πασᾶ Μάνθου Οἰκονόμου¹.

Ἀξιώσει τοῦ Σουλτάνου ὁ Πατριάρχης ἔγραψε καὶ πρὸς τὸν Εὐθύμιον Βλαχάβαν, προτρέψας αὐτὸν νὰ ἐγκαταλείψῃ στάδιον μέγιστον μῶμον προσάπτον εἰς αὐτὸν ὡς χριστιανὸν καὶ ἰσρέα τοῦ Ὑψίστου. Ὁ Εὐθύμιος ἐπέισθη τῷ ὄντι καὶ κατέπαυσε τὴν ἐπανάστασιν ἀπολύσας τοὺς ἀρματολούς. Ἀλλὰ διὰ προδοσίας συλληφθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἄλῃ πασᾶ ἀπήχθη εἰς Ἰωάννινα καὶ ὑπέστη φορικώδεις βασάνους μαρτυρικῶς τελευτήσας τὸν βίον. Προσδεθεὶς εἰς πάσσαλον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ ἀνακτόρου τοῦ Ἄλῃ πασᾶ ἔμεινεν ἐκεῖ ἐκτεθειμένος εἰς τὰς ὕβρεις καὶ τοὺς κολαφισμοὺς τῶν βαρβάρων. Ὁ ἐν Ἰωαννίνοις Πρόξενος τῆς Γαλλίας Πουκεβίλ, γνωρίσας πρότερον τὸν ἥρωα, ἐπανείδεν αὐτὸν τότε προσοδεμένον. Ἀκτίνες, λέγει, φλογεροῦ ἡλίου προσέβαλον τὴν ἀγέρωχον ἐκείνην κεφαλὴν, ἥτις τοῦ θανάτου κατεφρόνει, καὶ ἄφθονος ἰδρῶς ἔρρεεν ἀπὸ τῆς πυκνῆς αὐτοῦ γενειάδος. Ἐγνώριζε τὴν τύχην αὐτοῦ καὶ μᾶλλον ἀτάραχος τοῦ μελετῶντος τὴν σφαγὴν τοῦ τυράννου ὕψωσε πρὸς ἐμὲ τοὺς πλήρεις γαλήνης ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ, ὡς νὰ μ' ἐλάμβανε μάρτυρα τοῦ κατὰ τὴν ἐσχάτην ἐκείνην ὄραν θριάμβου αὐτοῦ. Μετὰ τῆς γαλήνης τοῦ δικαίου εἶδε τὴν τόσον τρομερὰν διὰ τὸν κακοῦργον Ἄλῃν ὄραν ἐκείνην ἐγγίζουσαν, ἥσθάνθη ἄνευ τρόμου καὶ παραπόνου τὰ κτυπήματα τῶν δημίων, τὰ δὲ μέλη αὐτοῦ συρθέντα διὰ μέσου τῶν ὀδῶν τῶν Ἰωαννίνων ἔδειξαν εἰς τοὺς ἐντρόμους Ἕλληνας τὰ λείψανα τοῦ τελευταίου τῶν ἀρχηγῶν τῆς Θεσσαλίας. Μετὰ τὰ φορικτὰ ταῦτα μαρτύρια ὁ παπᾶ Εὐθύμιος κατὰ διαταγὴν τοῦ Ἄλῃ ἐσταυρώθη ὅπως ὁ Ἄπ. Πέτρος ματὰ τῆς κεφαλῆς πρὸς τὰ κάτω καὶ ἐξέπνευσε. Τὸ μαρτύριον δὲ τοῦ παπᾶ Εὐθυμίου Βλαχάβα καὶ ἡ ἐπανάστασις αὐτοῦ, λέγει ὁ αὐτὸς Πακεβίλ, προητοίμαζον τὸν θρίαμβον ἀσθενοῦς τινος θνητοῦ, ἶχοντα ὡς μόνα ὄπλα τὴν προσευχὴν καὶ τὴν πραότητα, ἐνὸς ἐξ ἐκείνων τῶν λειτουργῶν τοῦ Χριστοῦ, τῶν προωρισμένων νὰ στηρίξωσι τοὺς δειλοὺς ἐν τῷ κοσμικῷ κλύδωνι καὶ τῶν ὁποίων τὸ αἷμα συγγερόμενον μετὰ τοῦ πολεμιστοῦ ἐπανήγαγε διὰ τοῦ μαρτυρίου τὴν τιμὴν τοῦ χριστιανικοῦ ὀνόματος εἰς τὴν πρώτην αἴγλην. Πρόκειται περὶ τοῦ ἐκ Σαμαρίνης τῆς Πίνδου ἁγίου μοναχοῦ Δημητρίου, ὅστις ψευδῶς κατηγορηθεὶς ὡς δημεγέρτης συνελήφθη ὑπὸ τοῦ Ἄλῃ πασᾶ, ὑπεβλήθη εἰς φορικώδεις βασάνους καὶ μαρτυρικῶς τὸν βίον ἐτελεύτησε. Τὸ αἷμα τοῦ Δημητρίου ἐκόρησε τὴν λύσσαν τοῦ σατραπόου. Ὁ Δη-

1. Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Α, 147.

μήτριος ὑπῆρξε τὸ ἐξιλαστήριον θῦμα τῆς Θεσσαλίας, ἔνθα κατέπαυσαν πρὸς καιρὸν αἱ βάσανοι καὶ οἱ διωγμοί¹.

Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία.

Ἀλλὰ τῇ 8 Ἰουλίου 1808 ὁ Μουσταφᾶ Μπαϊρακτάρ ἐπὶ κεφαλῆς Γενιτσαρῶν στασιάσας κατὰ τοῦ Σουλτάνου Μουσταφᾶ δ' ἐζήτησε νὰ ἐπαναφέρῃ εἰς τὸν θρόνον τὸν πρὸ ἐνὸς ἔτους ἐκπεσόντα αὐτοῦ Σελῆμ γ'. Ὁ Μουσταφᾶς προλαβὼν ἐφόρευσε τὸν Σελῆμ, ἀλλὰ καθηρέθη τῆς ἀρχῆς ἀνηγορεύθῃ δὲ νέος Σουλτάνος ὁ Μαχμούτ β' (1808—1839). Ὁ Μουσταφᾶ Μπαϊρακτάρ ἠξίωσε καὶ τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ Γρηγορίου Ε' ἐκ τοῦ Πατριαρχικοῦ θρόνου. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ὁ Πατριάρχης ἐξωρίσθη εἰς Πρίγκηπον ὅπου διέτριψεν ἐπὶ ἓν ἔτος, εἴτα δὲ εἰς Ἄγιον Ὄρος ἔνθα καὶ κατὰ τὴν πρώτην αὐτοῦ ἐξορίαν διέτριψεν, ἐπιδιδόμενος εἰς τὰς προσφιλεῖς αὐτῷ ἀσκήσεις καὶ μελέτας, ἐν αἷς διήλθε περὶ τὰ ἐννέα ἔτη, ἐκ τοῦ ἐρημητηρίου αὐτοῦ παρακολουθῶν τὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Γένους πράγματα.

Ἔμαθε δὲ τότε ὁ Πατριάρχης ὅτι παρεσκευάζετο ἐξέγερσις τῶν καταδυναστευομένων κατὰ τοῦ τυράννου τούρκου διὰ διαφόρων μυστικῶν ὀργανώσεων. Τῷ 1813 ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ λόρδου Guilford εἶχε συστηθῆ ἓν Ἀθήναις ἡ «Ἐταιρεία τῶν Φιλομούσων» πρὸς διάσωσιν τῶν φθειρομένων καὶ διαρπαζομένων μνημείων τῆς ἀρχαιότητος, ἴδρυσιν Σχολείων καὶ ἔκδοσιν χρησίμων βιβλίων διὰ τὴν νεολαίαν. Ἀπώτερος σκοπὸς τῆς Ἐταιρείας ἦτο ἡ διὰ τῆς πνευματικῆς μορφώσεως γενικὴ ἀναμόρφωσις τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλ' εἰδικώτερον μετὰ ἓν ἔτος (1814) ὑπὸ τριῶν ἀσήμεν μὲν ἀλλ' ἐκ φιλοπατρίας ὀρμωμένων ἀνδρῶν, τοῦ Νικολάου Σκουφᾶ ἐξ Ἀρτης, τοῦ Ἀθανασίου Τσακάλωφ ἐξ Ἰωαννίνων καὶ τοῦ Ἐμμανουὴλ Ξάνθου ἐκ Πάτμου, ἰδρύθη ἡ περιβόητος «Ἐταιρεία τῶν Φιλικῶν» ἐν Ὀδησῶ, σκοπὸν ἔχουσα νὰ προπαρασκευάσῃ καὶ ἐξεγείρῃ τοὺς Ἕλληνας κατὰ τῶν τυράννων τούρκων². Ἡ Ἐταιρεία αὕτη διεξήλωσε πανταχοῦ τὰς ἐνεργείας αὐτῆς ἐν βραχεῖ χρονικῷ διαστήματι, συμπεριλαβοῦσα πάντας τοὺς ἐν πᾶσι τοῖς σταδίοις ἐξέχοντας Ἕλληνας, κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς, ἐν τε τῇ Τουρκίᾳ καὶ ἐν τῇ ἑλληνικῇ διασπορᾷ, μετὰ πολλῆς τῆς μυστικότητος κατηχήσασα πάντας εἰς τὸν «ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος» ἀγῶνα καὶ σκοπίμως παραστήσασα τὴν Ρωσίαν ἐτοιμὴν πρὸς βοήθειαν τῶν Ἑλλήνων. Ἐφαί

1. E. Pouqueville, Histoire de la régénération de la Grèce, I, 294—7. Τοῦ αὐτοῦ, Voyage dans la Grèce, Paris 1820, III, 92—96. πρβλ. II, 311—13. V, 405. **Κ. Σάθα**, Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, σ. 591-2.

2. **Ἰ. Φιλήμονος**, Δοκίμιον ἱστορικὸν περὶ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας, Ἐν Ναυπλίῳ 1884. **Τάκη Κανδηλώρου**, Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία 1814—1821, Ἐν Ἀθήναις 1926.

ντο επικειμένη ή επαλήθευσις τών περιαρδομένων παλαιών χρησιμῶν. Εἰς ἀπλοῦς ἱερεῦς, ὀνόματι Γεώργιος ἐντὸς δύο καὶ μόνον μηνῶν τοῦ 1817 ἐμύησε 15000 νέα μέλη τῆς Ἑταιρείας. Οὐδείς τῶν ἐπισήμων Ἀρχιερέων, τῆς Πελοποννήσου ἰδίως, ἔμεινεν ἀμύητος. Μέλος δὲ αὐτῆς ἐγένετο καὶ ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Θεόφιλος (1805—1825).

Περί τὰ μέσα τοῦ 1818 μεταβὰς εἰς Ἅγιον Ὄρος ὁ Ἰωάννης Φαρμάκης ἀνεκοίνωσεν εἰς τὸν Πατριάρχην τὰ τοῦ μεγάλου σκοποῦ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας. Ὡς βραδύτερον διηγήθη ὁ Φαρμάκης, ἀκούσας ὁ Πατριάρχης τὰ κατ' αὐτὴν «ἐδειξεν εὐθύς ζωηρότατον ἐνθουσιασμὸν ὑπὲρ τοῦ πνεύματος αὐτῆς» καὶ «ἠνύχηθῆ ἀπὸ καρδίας» ὑπὲρ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ σκοποῦ αὐτῆς. Ὅτι ὅμως ὁ Φαρμάκης ἀνέπτυσεν εἰς αὐτὸν τὸ σύστημα τῆς κατηγήσεως καὶ ἐξήτησε, συμφώνως πρὸς αὐτό, νὰ ὀρκισθῆ ὁ Γρηγόριος καὶ ὑπογράψῃ τὸ ἀφιερωτικὸν γράμμα, ὁ Πατριάρχης ἠρνήθη, εἰπὼν «ἐμένα μ' ἔχετε ποῦ μ' ἔχετε» καὶ ὑπέδειξεν ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ ὀρκισθῆ ὡς κληρικὸς καὶ ὅτι τοιοῦτος ὄρκος ἠδύνατο νὰ βλάβῃ, «ἂν ἀποκαλυφθῆ, εἶπε, ποτὲ εἰς τὰ βιβλία τῆς Ἑταιρείας τὸ ὄνομά του, θέλει διακινδυνεύσει ἀπὸ τὴν τύραννον ἐξουσίαν ὀλοκλήρον τὸ Ἔθνος, τοῦ ὁποίου, καίτοι ἐξόριστος, προεἶχε πάντοτε» προστίθῃσιν ὁ Φαρμάκης ἐν τῇ συντόμῳ αὐτοῦ ἀφηγήσει. Ἡ δικαία αὕτη τοῦ Πατριάρχου, μὴ θελήσαντος νὰ ἐγγραφῆ εἰς τὰ μέλη τῆς Ἑταιρείας, ἐπιφυλάξις μαρτυρεῖ τὴν χαρακτηρίζουσαν πάσας τὰς ἐνεργείας αὐτοῦ φρόνησιν, ἣν καὶ σαφέστερον διεξεδήλωσεν ὁ Πατριάρχης εἰπὼν ἐν τέλει πρὸς τὸν Φαρμάκην «νὰ προσέξωσι πολὺ οἱ ἑταῖροι, μήπως βλάψωσιν, ἀντὶ νὰ ὠφελήσωσι τὴν Ἑλλάδα»¹. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἐπεσκεψήθησαν τὸν Πατριάρχην εἰς Ἅγιον Ὄρος καὶ οἱ διδάσκαλοι τῆς Σχολῆς τῶν Κυδωνιῶν Θεόφιλος Καΐρης, διάκονος ὢν τότε, καὶ ὁ ἱερομόναχος Γρηγόριος Σαράφης καὶ ὠμίλησαν μετ' αὐτοῦ περὶ τῆς ὑπὸ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας παρασκευαζομένης ἐθνεγέρσεως², ἣτις εὐχερεστέρα ἐφαίνετο, ἔνεκα τῆς οἰκτρᾶς καταστάσεως εἰς ἣν περιήγαγε τὸ Ὄθωμανικὸν Κράτος ὁ διὰ τῆς στάσεως τοῦ Μπαϊρακτάρου πασᾶ καταλαβὼν τὴν ἀρχὴν Σουλτᾶνος Μαχμούτ β', ὅστις καταργήσας πᾶσαν μεταρρῦθμισιν τοῦ Σελῆμ γ' ἔδυσχεράνε καὶ τὴν θέσιν τῶν χριστιανῶν. Ὁ ἐπὶ ἐξαστίαν παραταθεὶς ρωσοτουρκικὸς πόλεμος ἔληξε διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Βουκουρεστίου (28 Μαΐου 1812), δι' ἣς ἐπανελήφθησαν μὲν αἱ διατάξεις τῶν προηγουμένων συνθηκῶν, ἀνεγνωρίζετο δὲ ἡ Ρωσία προστάτις τῶν χριστιανῶν τῆς Ἀνατολῆς, πολλῶ μᾶλλον, ὅτ' ἡ Ρωσία ἠδυνήθη μετὰ μικρὸν ν' ἀποκρούσῃ τὸν κατ' αὐτῆς ἐπιδραμόντα Ναπολέοντα Βοναπάρτην. Διὰ τῆς ἐν Βουκουρεστίῳ συνθήκης πρώτην φο-

1. Παρὰ τὰς ἐπιφυλάξεις τοῦ Πατριάρχου μετὰ τῶν Φιλικῶν ἐπεκράτει γνῶμη ὅτι ἦτο μέλος τῆς Ἑταιρείας. Πρβλ. *Ἐμμανουὴλ Σάνθου*, Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, Ἐν Ἀθήναις 1845, σ. 127.

2. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*, ἐνθ' ἀν. Α, 235.

ρὰν τὰ κοινοτικά προνόμια τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ ἰδίως τῆς Ὑδρας Ψαρῶν καὶ Σπετσῶν ἀνεγνωρίσθησαν διεθνῶς καὶ ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Ρωσίας¹. Τὸ γεγονός δὲ τοῦτο συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ναυτικῶν δυνάμεων τῶν νήσων. Ἄλλ' ἐκ τῆς τοιαύτης ἐκβάσεως τοῦ πολέμου ὁ Σουλτάνος δὲν ἔμεινε εὐχαριστημένος, διέταξε δὲ τὸν φόνον τοῦ διεξαγαγόντος τὰς διαπραγματεύσεις Μ. Διερμηνέως Δημητρίου Μουρούζη καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Παναγιώτου Μουρούζη².

Ὁ Δημήτριος Μουρούζης, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Κωνσταντίνου, ὑπῆρξε γενναῖος καὶ ἀτρόμητος προστάτης τῶν καταδυναστευμένων ὁμοεθνῶν αὐτοῦ, ἀσκήσας μεγάλην ὄψην καὶ ἐπὶ τὰ ἐκκλησιαστικά πράγματα. Ἰδρυσεν ἢ ἐπροστράτευσεν καὶ διοργάνωσε τὰ φιλανθρωπικά καὶ ἐκπαιδευτικά καθιδρύματα, κατορθώσας διὰ σουλτανικοῦ φερμανίου νὰ διορισθῇ γενικὸς αὐτῶν ἐπόπτης³, ἐπροστάτευσεν τὸ ἐλληνικὸν ἐμπόριον καὶ τὴν ναυτιλίαν, ἐμερίμνησε περὶ ἐκπαιδεύσεως τοῦ Κλήρου, ἵδρυσεν ναοὺς ἢ ἐπεσκεύασεν τοὺς ὑπάρχοντας, εἰργάζετο μετὰ ζήλου καὶ εὐσεβείας ὑπὲρ τῆς ἐκλογῆς καταλλήλων Ἀρχιερέων, ἐπενέβαιναν ἐν ἐκάστῳ ζητήματι τῆς Ἐκκλησίας παρὰ τῇ Ὑ. Πύλῃ καὶ ταῦτα πάντα ἔπραττεν, ὡς ἔλεγε βραδύτερον ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, ἀξίωμα τοῦ βίου αὐτοῦ ἔχων τὴν ἠθικὴν ἀρχὴν πάντων τῶν μεγάλων καὶ γενναίων ἀνδρῶν «πράττε τὸ καλὸν καὶ ἀφῆνε τὴν δόξαν ὡς σκιὰν ἀκολουθοῦσαν πάντοτε κατόπιν τῆς ἀρετῆς».

Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ Δημήτριος Μουρούζης, ἐν τῶν θυμάτων τῆς ἀπλήστου τουρκικῆς θηριωδίας, ἥτις οὐ μόνον τοὺς Ἕλληνας ἀλλὰ καὶ πάντας τοὺς χριστιανικοὺς ὑποδούλους πληθυσμοὺς κατεπίεξε. Περὶ τὴν ὑπ' ὄψει ἡμῶν ἐποχὴν ὁ αἰμοχαρὴς Σουλτάνος Μαχμούτ β' κατεπίεσεν ἰδιαζόντως τοὺς κατοίκους τῆς ἐπαναστατησάσης Σερβίας καὶ τῆς Μολδοβλαχίας, οἵτινες κοινὴν μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἔχοντες πνευματικὴν μητέρα, τὴν Μ. Ἐκκλησίαν ΚΠόλεως, καὶ κοινὰ τὰ παθήματα ὑπὸ τὴν ἀφόρητον τουρκικὴν τυραννίδα, ἦσαν ἔτοιμα νὰ συμπράξωσιν εἰς κοινὸν ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα. Τὸν ἀγῶνα τοῦτον ἐπέσπευδε καὶ ὁ πόθος πρὸς τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἡ ἐπίτασις τῆς τυραννίας. Ἡ δ' Ἐκκλησία, διασώσασα τοὺς ὑποδούλους χριστιανικοὺς λαοὺς, καὶ ἠλόγησε καὶ ἐνίσχυσε τὸν ἀγῶνα πρὸς ἀπελευθέρωσιν αὐτῶν ἀπὸ τῆς τυραννίας. Βεβαίως τοιοῦτος ἀγὼν ἦτο, κατ' ἀρχὴν, ξένος πρὸς τὴν πνευματικὴν τῆς Ἐκκλησίας ἀποστολήν, ἀλλ' ἡ ἐπιτέλεσις τῆς ἀποστολῆς ταύτης ἐκωλύετο ὑπὸ τῶν ἀπηνεστάτων διωκτῶν τοῦ χριστιανισμοῦ μου-

1. *Κ. Παπαρηγοπούλου*, ἐνθ' ἀν. 222/223. Ε', 685.6. *Π. Καρολίδου*, Ἱστορία τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, Α, 699.

2. *Σταματιάδου* Βιογραφία τῶν Ἑλλήνων μεγάλων Διερμηνέων, σ. 161.

3. *Μ. Γεδεών*, Ἐπίσημα γράμματα τουρκικὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰ ἐκκλησ. ἡμῶν δίκαια. Ἐν ΚΠόλει 1910, σ. 43 ἐξ.

σουλμάνων Τούρκων, ὅθεν ἡ Ἐκκλησία συνέτρεξεν εἰς τὴν κατάλυσιν τῆς τυραννίας καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν χριστιανῶν.

Ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος Ε΄ καὶ ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία.

Ὁ Πατριάρχης ΚΠ. Γρηγόριος Ε΄, ὅτε τὸ γ΄ ἐκλήθη εἰς τὸν Πατριαρχικὸν θρόνον εὐρέθη ἐν μέσῳ ἐπαναστατικοῦ ὄρασμου. Ἐφρόνει, ὡς εἶπομεν ἤδη, ὁ Γρηγόριος ὅτι τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος δὲν ἦτο εἰσέτι παρεσκευασμένον πρὸς τοιαύτην ἐξέγερσιν καὶ ὅτι ἔπρεπε νὰ προσηγηθῇ ἀνάπτυξις αὐτοῦ. Τοιοῦτό τι ἐφρόνουν καὶ ἕτεροι ἐπιφανεῖς ἄνδρες, ὡς ὁ Καποδίστριας καὶ ὁ Κοραῆς. Τῇ 18 Ἀπριλίου 1819, ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ Κερκύρα διατριβῶν ὁ Καποδίστριας, ἐξέδωκεν ἀνωνύμως ὑπόμνημα, δι' οὗ ζωνοῦς ὑπεστήριξε τὴν ἰδέαν τῆς ἀναβολῆς τῆς ἐπαναστάσεως καὶ τὴν θεμελίωσιν τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας οὐχὶ ἐπὶ τῆς ἐθνότητος ἀλλ' ἐπὶ τῆς εὐρείας καὶ ζώσης ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, προτείνων νὰ μορφωθῶσιν οἱ ἱερεῖς, ὡς διδάσκαλοι τοῦ λαοῦ καὶ δι' αὐτῶν νὰ μορφωθῇ ὁ λαός. Ἡ καλιγενεσία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, κατὰ τὸν Καποδίστριαν, ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ μόνον διὰ τῆς σταθερᾶς ἀφοσιώσεως εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ δι' ἀριθμοῦ νέων λογιάδων, οἵτινες ἔπρεπε νὰ ἐκπαιδευθῶνται ἐν Ρωσίᾳ, ἐν Ἑλβετίᾳ, ἐν Ἀγγλίᾳ, καὶ ἄλλαχού¹. Περὶ τὴν ἐποχὴν δ' ἐκείνην ἠριθμοῦντο ἄνω τῶν 400 Ἑλληνες σπουδασταὶ ἐν Εὐρώπῃ. Ἄλλ' ὁ Καποδίστριας εὐρέθη πρὸ τετελεσμένων γεγονότων διὰ τῶν συντόνων ἐνεργειῶν τῶν Φιλικῶν, οἵτινες θαυμασίως ἐχρησιμοποίησαν καὶ τὸν Πατριάρχην. Οἱ Φιλικοὶ ὅπως διαφύγωσι τὰς ὑπονοίας τῆς Ὑ. Πύλης παρίσταντο ὡς μεταβαίνοντες ἀπὸ τόπου εἰς τόπον καὶ κηρύττοντες τὴν ἴδρυσιν Σχολῶν, κέντρον δὲ σπουδαίων τῶν ἐνεργειῶν αὐτῶν κατέστησαν περὶ τὴν ὑπ' ὄψει ἡμῶν ἐποχὴν τὰς παραδουναβίους ἡγεμονείας, ἐνθ' ἀπεφάσισαν νὰ ἐλκύσωσι πρὸς τὰς ἰδέας αὐτῶν τὴν Πελοπόννησον καὶ προπαρασκευάσωσιν αὐτὴν εἰς ἐπανάστασιν. Διεκίρηνον λοιπὸν ὅτι ἀπεφάσισαν οἱ ἐν Ἰασίῳ Πελοποννήσιοι τὴν ἴδρυσιν μεγάλης Σχολῆς ἐν Πελοποννήσῳ καὶ ἀνέθηκαν τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἀποφάσεως αὐτῶν εἰς τὸν Π. Α. Ἀναγνωστόπουλον καὶ Θ. Νέγγρον, οἵτινες προσῆλθον τὸ πρῶτον πρὸς τὸν Πατριάρχην Γρηγόριον καὶ ἐζήτησαν τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ ὑποστήριξιν, εἶτα δὲ καὶ πρὸς τὸν φίλον τοῦ Πατριάρχου καὶ γεναῖον προστάτην τῆς ἑλληνικῆς παιδείας Σκ. Καλλιμάχην, ἡγεμόνα Μολδαβίας. Ἐπιστάται τῆς Σχολῆς ὠνομάσθησαν οἱ Πατριάρχαι ΚΠόλεως Γρηγόριος καὶ Ἱεροσολύμων Πολύκαρπος, ἐφορῆαι δὲ διωρίσθησαν πανταχοῦ, τὸ πλεῖστον ἀπαρτιζόμεναι ἐκ θερμουργῶν Φιλικῶν, ὁ δὲ Πατριάρχης

1. A. Prokesch Osten, Geschichte des Abfalls der Griechen von türkischen Reiche im Jahre 1821, μετάφρ. Ἀντωνιάδου, ἐν Ἀθήναις 1868, I, 13, 14.

Γρηγόριος ἀπέστειλε πλείστας ἐπιστολάς πρὸς πάντα δυνάμενον νὰ συνεισφέρει ὑπὲρ τῆς Σχολῆς. Οἱ μὴ μεμνημένοι εἰς τὰ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας προσέφερον προθύμως, οἱ δὲ μεμνημένοι θερμοτέρου διετίθεντο πρὸς τὸ ἔργον αὐτῆς, διότι ὑπὸ τὴν Σχολὴν ἐνόουν τὴν ἐπανάστασιν. Ἐξαιρετικὴν ἐπίδρασιν ἤσκησεν ἡ ἀπὸ 30ῆς Ἰουλίου 1819 ἐπιστολὴ τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου πρὸς τὸν ἡγεμόνα Μάνης Πετρόμπεην Μαυρομιχάλην περὶ ἰδρύσεως τῆς Σχολῆς, ὅφ' ἦν κατὰ τὴν ἐρμηνεῖαν τῶν Φιλικῶν ὁ Πατριάρχης ἐνόει τὴν ἐπανάστασιν. Ὁ Μαυρομιχάλης ἔκτοτε ἐπέισθη νὰ συμμετάσχη τῆς ἐπαναστάσεως μετὰ πάντων τῶν ὄπλαρχηγῶν τῆς Λακωνίας, ὁμονοησάντων ἐπὶ τούτῳ. Αἱ περὶ τῆς Σχολῆς ἐπιστολαὶ τοῦ Πατριάρχου ἐνίσχυσαν μεγάλως τὴν Φιλικὴν Ἑταιρείαν καὶ ἀριθμητικῶς, διότι προσέθηκαν εἰς αὐτὴν πολλὰ μέλη, καὶ ἠθικῶς, ἔνεκα τοῦ κύρους τοῦ Πατριάρχου, ἀλλὰ καὶ οικονομικῶς. Κατὰ τὸ 1819 ὁ Πατριάρχης ἴδρυσεν ἐκ ΚΠόλει εἰδικὴν φιλανθρωπικὴν ὁργάνωσιν τὸ «Κιβώτιον τοῦ ἐλέους», συμπληρώσας καὶ διοργανώσας τὴν ἀπὸ τοῦ 1794 ὑφισταμένην ἐν τῷ Πατριαρχείῳ μόνιμον καὶ διαρκὴ Ἐπιτροπεῖαν. Ἐγκύκλιοι τοῦ Πατριάρχου ὑπὲρ τοῦ «Κιβωτίου τοῦ ἐλέους» ἐγρησιμοποιήθησαν ὑπὸ τῶν Φιλικῶν καταλλήλως ὑπὲρ τοῦ μυστικοῦ τῆς Ἑταιρείας σκοποῦ. Βεβαίως ὁ Πατριάρχης ἐγίνωσκε τὰ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, ἀλλὰ δὲν συμμετεῖχε τῶν ἐνεργειῶν αὐτῆς, καθ' ὃν τρόπον παρίστων αὐτὸν ἐνεργοῦντα οἱ Φιλικοί. Καὶ λέγεται μὲν ὅτι ἐμυήθη ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὰ τῆς Ἑταιρείας ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ Ἀνδρέας Παπαδιαμαντόπουλος, ὡς καὶ αὐτὴ ἔτι ἡ Μπουμπουλίνα κατὰ τινὰς ἀπιθάνους εἰδήσεις, ἀλλὰ ταῦτα δὲν συμβιβάζονται πρὸς ὅσα εἶπεν ὁ Πατριάρχης πρὸς τὸν Φαρμάκην, ἀποπειραθέντα νὰ μυσήσῃ καὶ ὀρκίσῃ αὐτόν. Οὐδὲν δὲ σχετικὸν δηλοῖ ἡ σωζομένη συστατήριος ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγορίου ὑπὲρ τοῦ Παπαδιαμαντοπούλου. Ὁ Γρηγόριος συνίστα πάντως τὸν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνα, ἀλλ' ἐν τῷ καιρῷ τῷ προσήκοντι, ὡς Ἐθνάρχης δὲ καὶ ὑπεύθυνος ἐνώπιον τοῦ Σουλτάνου, μετὰ πολλῆς πάντοτε τῆς φρονήσεως καὶ περισκέψεως ἐνεργῶν δὲν ἠδύνατο ν' ἀναμειγνύηται ἀναφανδὸν εἰς τὰς παρακεκινδυνευμένας ἐνεργείας τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας, ἧς ἀναμφιβόλως δὲν ἦτο μέλος ὁ Πατριάρχης. Τοῦτο δὲν καταφαίνεται μόνον ἐξ ὅσων εἶπα πρὸς τὸν Φαρμάκην, ἀλλὰ καὶ κατ' ἀκριβεῖς εἰδήσεις τοῦ Μ. Οἰκονόμου, λόγου ποτὲ δημοσίᾳ παρεμπεσόντος περὶ τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας «δὲν θέλω, εἶπεν ὁ Πατριάρχης, ἐγὼ οὔτε ν' ἀκούω, οὔτε νὰ γνωρίζω τίποτε ἀπὸ τὰ καθαρῶς πολιτικά, τὰ ξένα τῆς Ἐκκλησίας. Δὲν θέλω οὔτε πρέπει νὰ ἀνακατόνυτε εἰς τοιαῦτα οὔτε τὸν Πατριάρχην, ὅστις ἔχει μὲν καθήκοντα καὶ αὐτὸς πρὸς τὴν πατρίδα καὶ τὸ Γένος, ἀλλ' ἔχει καὶ πρὸς τὴν ἔξουσίαν. Οἱ πολιτικοὶ εἰς τὰ πολιτικά ἄς κάμνουν ὅτι τοὺς φωτίζει ὁ Θεός. Γνωρίζων, δὲν ἤθελον γίνεαι προδότης τοῦ Ἐθνους μου. Ἀλλὰ διὰ τοῦτο δὲν θέλω νὰ γνωρίζω τίποτε ἐκ τῶν πολιτικῶν διὰ νὰ μὴ γίνω ἐπίορκος ἢ ψεύστης, ἐὰν ἐξεταζόμενος ἠρνού-

μην». Ταῦτα χαρακτηρίζουσιν ἐπακριβῶς τὴν ἀληθῆ καὶ πραγματικὴν στάσιν τοῦ Πατριάρχου ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ. Ὁ δὲ Σπυρίδων Τρικούπης ἐσημείωσεν ἤδη ὅτι «ὁ Πατριάρχης ἐγνώριζεν ἀναμφιβόλως τὰ τῆς Ἑταιρείας, οὐδ' ἦτο δυνατόν νὰ ἀγνοῇ ὁ πνευματικὸς πατὴρ ὅλων τῶν Ἑλλήνων, ὅτι πληθὴ Ἑλλήνων πάσης τάξεως ἐγνώριζαν ἄλλ' ἑταῖρος, ὃ ἔστι συνωμοτικὴ κατὰ τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας δὲν ἦτο· καὶ ὄχι μόνον ποσῶς δὲν ἐνεθάρρυνε τὴν ἑλληνικὴν ἐθνεγεροσίαν, ἀλλὰ καὶ πάντοτε ἀπέτρεπε τὰς πρὸς αὐτὴν διελέγετο φιλεπαναστάτας, θεωρῶν ἐθνοφθόρον τὸ τοιοῦτον τόλμημα καὶ τὸν πρὸς ὃν ἔτεινε σκοπὸν ἀνεπίτευκτον. Μάρτυρες τῶν λεγομένων οἱ αὐτήκοοι τῶν λόγων τοῦ ἁγίου ἀνδρός, τὴν ἀξιόπιστον μαρτυρίαν τῶν ὁποίων παρελάβομεν καὶ ἡμεῖς ἐκ τοῦ στόματος αὐτῶν καὶ τὴν παραδίδομεν ὅπως τὴν παρελάβομεν εἰς τὴν ἱστορίαν». Δὲν κατεμήνυσε δὲ ὅσα πνευματικῶ τῷ τρόπῳ ἐγνώριζε, διότι ἐθεώρησεν ἀναμφιβόλως τὴν καταμήνυσίν των καὶ ἀναξίαν τοῦ χαρακτῆρός του καὶ ἱκανὴν νὰ προκαλέσῃ τὸν ὄλεθρον τῶν ὁμογενῶν του ἐνόχων καὶ μὴ». Ὁ Πατριάρχης κατὰ ταῦτα ἐγίνωσκε τὰ τῆς Ἑταιρείας χωρὶς νὰ εἶναι μέλος αὐτῆς καὶ χωρὶς νὰ συμμετέχη τῶν ἐνεργειῶν αὐτῆς¹, ἀλλὰ καθ' ὃν τρόπον ἡ Ἑταιρεία μετεχειρίζετο τὸ ὄνομα τῆς Ρωσίας ὡς «Ἀρχῆς» τῆς παρασκευαζομένης ἐξεγέρσεως, οὕτω μετεχειρίζετο καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Πατριάρχου, ἐρμηνεύουσα κατὰ τοὺς σκοποὺς αὐτῆς τὰς ἐκπαιδευτικὰς καὶ φιλανθρωπικὰς ἐνεργείας. Παρουσιάζοντο ὁμοῦ περιπτώσεις, καθ' ἃς ὁ Πατριάρχης καὶ θέλων δὲν ἠδύνατο ν' ἀποφύγῃ τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ τυραννουμένου Γένους πόθον αὐτοῦ. Τοιαύτην δὲ ἀκριβῶς στάσιν ἐτήρησε καὶ ὁ Καποδίστριας.

Οὗτος οὐ μόνον ἀρχηγὸς τῆς Ἑταιρείας δὲν ἦτο, ὡς διεφημίζετο, ἀλλὰ καὶ ἀπεδοκίμαζε τὰς ἐπικινδύνους ἐνεργείας αὐτῆς, φρονῶν, ὡς εἶδομεν, ὅτι ἔπρεπε νὰ προηγηθῆ τῆς πολιτικῆς ἀποκαταστάσεως ἢ μόρφωσις καὶ ἀνάπτυξις τοῦ λαοῦ. Ὁ Καποδίστριας ἐπὶ πλέον ἐγίνωσκεν ὅτι, ὡς εἶχεν ἡ τότε διεθνὴς πολιτικὴ κατάστασις, θὰ ἦτο καταστρεπτικὴ διὰ τοὺς Ἕλληνας, ἂν οὗτοι ἐξηγείροντο κατὰ τῶν τούρκων. Καὶ πρὸς ἄλλους μὲν Φιλικούς, ἰδίᾳ δὲ πρὸς τὸν Ἐμμ. Ξάνθον παρέστησεν ὁ Καποδίστριας τοὺς κινδύνους, ἀρνούμενος νὰ συμμετάσχῃ τῆς Ἑταιρείας, προσέθηκεν ὁμοῦ ὅτι ἂν οἱ πραγματικοὶ αὐτῆς ἀρχηγοὶ ἔχουσιν ἀσφαλῆ μέσα πρὸς κατόρθωσιν τοῦ σκοποῦ αὐτῶν δύνανται νὰ μεταχειρισθῶσιν αὐτὰ καὶ ἤψατο νὰ βοηθήσῃ αὐτοὺς ὁ Θεός. Καὶ πρὸς τὸν Πετρόμπεην Μαυρομιχάλην γράφων ὁ Καποδίστριας εἰς ἀπάντησιν ἐπιστολῆς αὐτοῦ, ἀπὸ 20 Φεβρουαρίου 1820 συνίστα εἰρήνην, διότι ἡ Ρωσία, εἰς ἀγαθὰς πρὸς τὴν Τουρκίαν διατελοῦσα σχέσεις, δὲν ἠδύνατο νὰ βοηθήσῃ τοὺς Ἕλληνας. Μόνον δὲ πρὸς ἴδρυσιν Σχολῆς ἐν Μάνη ὑπέσχετο μικρὰν ὑλικὴν βοήθειαν ἐκ Ρωσίας, «χωρὶς

1. Πρβλ. *Μ. Γεδεών*, Πατριαρχικῆς ἱστορίας μνημεῖα, σ. 6.

ὅμως καμμίαν ἐλπίδα ὑποστηρίξεως τῆς ἀνεξαρτησίας διὰ τῶν ὅπλων». Προσέθετο δὲ ὁ Καποδίστριας, «ἂν τὰ Σχολεῖα εὐδοκίμοῦσι πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, τοῦτο συμβαίνει διότι εὐρίσκονται ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἐκκλησίας καὶ μόνον διὰ τοῦτο ἡ Πύλη τὰ σέβεται. Ὅταν ὅμως ἡ Πύλη ὑποπτευθῆ ὅτι τὰ καθιδρύματα ταῦτα δύνανται νὰ γίνωσιν ἐστίαί ἐπαναστάσεων θὰ τὰ καταστρέψῃ καὶ οὐδὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναχατίσῃ τοὺς καταδιωγμούς... Ἰδρύνοντες λοιπὸν τὴν Σχολὴν σας ἐξαρτήσατέ τὴν ὀλοτελῶς ἐκ τῶν Πατριαρχείων... Οἱ συστήσαντες τὴν Ἐταιρείαν τῶν Φιλομούσων οὐδέποτε προϋτίθεντο νὰ ἰδρῦσῶσι μυστικὴν ἑταιρείαν σκοποῦσαν τὴν ἀναστάσει τῆς Ἀνατολῆς... Ἡ πατρις εὐρίσκεται ὑπὸ τὴν ὀθωμανικὴν κυριαρχίαν. Ὑπὸ ταύτην οἷς διατάσσει ὁ Θεὸς νὰ τὴν ὑπηρετήσητε καὶ πρέπει νὰ ὑπακούσητε εἰς τὴν θέλησιν τοῦ Ὑψίστου. Διὰ τὴν Σχολὴν σας θὰ ἐνώσω καὶ τὰς ἰδικὰς μου προσπαθείας, ἀλλ' ὑπὸ τὸν ὄρον ὅτι θὰ ἔγῃ μόνον σκοπὸν τὴν θρησκευτικὴν καὶ πνευματικὴν ἐκπαίδευσιν τῶν νέων σας Σπαρτιατῶν καὶ ὅτι θὰ διατελῆ ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Πατριαρχείου». Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη, ἐκτὸς ἄλλων, παρουσιάζει ἀναντιρρήτως τὸν Πατριάρχην Γρηγόριον ὅλως ξένον πρὸς τὰς ἐνεργείας τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας. Ἡ Σχολή, ἣς τὴν ἴδρυσιν ὑπεστήριζον ὁ τε Πατριάρχης καὶ ὁ Καποδίστριας ἦτο Σχολὴ πραγματικὴ καὶ οὐχὶ ἡ Ἐπανάστασις.

Ἄλλ' οἱ Φιλικοὶ κατώρθωσαν καὶ τὴν ἰδέαν τῆς Ἐπαναστάσεως νὰ διαδώσωσι, χρησιμοποιοῦντες τὸ ὄνομα τοῦ Πατριάρχου, καὶ ἀρχηγὸν αὐτῆς νὰ εὗρωσιν ἀντὶ τοῦ Καποδιστριαίου τὸν Ἀλέξανδρον Ὑψηλάντην. Οἱ ἀμύητοι ἀπληθύνοντο πολλαχόθεν πρὸς τὸν Καποδιστριαὶν ζητοῦντες νὰ μάθωσι τὰς σκέψεις αὐτοῦ περὶ τῆς Ἐταιρείας καὶ τὰς διαθέσεις τοῦ Τσάρου τῆς Ρωσίας πρὸς τὴν παρασκευαζομένην Ἐπανάστασιν. Ἀλλὰ καὶ ἱκανοὶ τῶν μεμνημένων κληρικῶν καὶ προϋχόντων τῆς Πελοποννήσου, συνελθόντες ἐν ἀρχῇ τοῦ 1820 ἐν Ἰριπόλει, ἀπεφάσισαν ν' ἀποστείλωσιν ἔμπιστον πρόσωπον εἰς Ρωσίαν τὸν Ἰωάννην Παπαρρηγόπουλον ὅπως μάθῃ ἐπακριβῶς τὴν πραγματικὴν Ἀρχὴν τῆς Ἐπαναστάσεως, τὰ σχέδια αὐτῆς καὶ τὰ μέσα. Ὁ Παπαρρηγόπουλος ἔλαβεν ἐντολὴν νὰ συνομιλήσῃ καὶ μετὰ τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου καὶ ζητήσῃ τὰς ὁδηγίας αὐτοῦ, περιγραφῶν ἅμα καὶ τὴν ἐν Πελοποννήσῳ παραχθεῖσαν ὑπὸ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας κίνησιν. Ἐπὶ πλέον δὲ ὁ Παπαρρηγόπουλος, ἐκ συνεννοήσεως μετὰ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων, παρασκευάζοντος ἐξέγερσιν κατὰ τοῦ Σουλτάνου Μαχμούτ, ἔμελλε νὰ ζητήσῃ τὴν βοήθειαν τοῦ Τσάρου. Ἡ μελετωμένη αὕτη ἐξέγερσις τοῦ Ἀλῆ πασᾶ ἔτι μᾶλλον ἀνέπτυσσε τὴν ἀνυπομονησίαν τῶν θερμοτέρων Φιλικῶν, οἵτινες δραστηριῶς ἐκιννοῦντο δεξιᾷ καὶ ἀριστερᾷ, διαβεβαιοῦντες ὅτι καὶ ἡ «Ἀρχή» καὶ ὁ Καποδίστριας καὶ ὁ Πατριάρχης ἐγκρίνουσι τὰς ἐνεργείας αὐτῶν. Πολλοὶ τῶν Φιλικῶν μετὰ τοσαύτης ζωηρότητος ἐνήργουν, ὥστε ἐν ΚΠόλει κατέστη κοινὸν μυστικὸν ὅτι ὁ Ὑψηλάντης ἀνέλαβε τὴν ἀρχηγίαν

τῆς Ἐπαναστάσεως. Διεδίδετο ὅτι ρωσικὸς στρατὸς 60, 000 ἦτο ἔτοιμος νὰ σπεύσῃ εἰς βοήθειαν τῶν Ἑλλήνων, σχέδια δὲ κατηρτίζοντο ἐνάρξεως τῆς Ἐπαναστάσεως ἐν αὐτῇ τῇ ΚΠόλει. Ἀλλὰ ταῦτα πάντα ἦσαν φανταστικά συντελοῦντο ἄνευ πραγματικῆς τιμῆς βάσεως καὶ ἄνευ φρονήσεως, ἄνευ οἰκονομικῶν μέσων. Ὅθεν οἴκοθεν ἐννοεῖται ὅτι ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος ἤρξατο σφοδρῶς ἀνησιχῶν μήπως παρασκευάζετο ὄλεθρος μᾶλλον ἢ ἐξέγερσις τοῦ Ἔθνους πρὸς ἀπελευθέρωσιν ἄνευ οἰκονομικῶν μέσων, ἄνευ στρατιωτικῆς διοργανώσεως καὶ ἄνευ ἐξωτερικῆς ὑποστηρίξεως. Αἱ φρικταὶ ἀναμνήσεις ἐκ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ Ὁρλώφ συνετάρασσον πάντως τὸν Ἐθνάρχη.

Κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1820 ἐπεσκέφθη αὐτὸν διερχόμενος τῆς ΚΠόλεως καὶ μεταβαίνων εἰς Πετρούπολιν ὁ Ἰωάννης Παπαρρηγόπουλος συνοδευόμενος ὑπὸ τοῦ Π. Σέκκερη, παρέδωκε δὲ εἰς αὐτὸν ἐπιστολὴν τοῦ μητροπολίτου Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, ζητοῦντος συμβουλὴν «τὶ πρέπει νὰ κάμουν καὶ πῶς πρέπει νὰ φερθοῦν». Ὁ Πατριάρχης εἰς ἀπάντησιν εἶπε πρὸς τὸν Παπαρρηγόπουλον· «εἶναι περιττὸν νὰ μοῦ ζητοῦν συμβουλὴν διὰ πράγματα, τὰ ὁποῖα γνωρίζουν. Χρεωστοῦμεν νὰ ποιμαίνωμεν καλῶς τὰ ποιμνία μας καὶ χρεῖας τυχούσης νὰ κάμωμεν ὅπως ἔκαμεν ὁ Ἰησοῦς δι' ἡμᾶς διὰ νὰ μᾶς σώσῃ· αὐτὴ εἶναι ἡ ἀπάντησις τὴν ὁποῖαν θέλω σᾶς δώσῃ ὅταν θὰ ἐπιστρέψετε». Μέλλον ν' ἀναχωρήσῃ εἰς Πετρούπολιν ὁ Παπαρρηγόπουλος ἐζήτησε τὴν εὐχὴν τοῦ Πατριάρχου, ὅστις ἔδωκεν εἰς αὐτὸν καὶ δύο ἐπιστολάς μίαν διὰ τὸν Ἀλέξανδρον Ὑψηλάντην, ἐν ἧ κατ' ἐπανάληψιν ἔγραψε συνθηματικῶς μόνον τὴν λέξιν «φρόνησις, φρόνησις, φρόνησις», καὶ ἑτέραν διὰ τῶν Ἰωάννην Ζωσιμᾶν, περιέχουσαν πολλάκις μίαν καὶ μόνην λέξιν «βοήθεια, βοήθεια, βοήθεια». Τὰς συνθηματικὰς ταύτας λέξεις δὲν ἐνόησαν ὁ Ὑψηλάντης καὶ ὁ Ζωσιμᾶς. Διὰ τοῦ Παπαρρηγοπούλου, ἐπανακάμψαντος εἰς ΚΠολιν τῇ 2 Σεπτεμβρίου 1820, ὁ μὲν Ὑψηλάντης ἀπήντησε πρὸς τὸν Πατριάρχη ὅτι εὐρίσκειται ἔτοιμον καλῶς ἐφωδιασμένον πλοῖον, ἵνα μεταφέρει αὐτὸν εἰς Ὀδησὸν ἢ εἰς τὴν Πελοπόννησον, ὁ δὲ Ζωσιμᾶς ὅτι δύναται νὰ λάβῃ παρὰ τοῦ Κυριακοῦ Κουμπάρη εἰς λογαριασμὸν αὐτοῦ ὅσα χρήματα χρειάζεται, ἐσώκλεισε δὲ καὶ ἐπιταγὴν τοῦ ἐν Μόσχῃ ἐμπορευομένου Ἀντωνίου Κομιζοπούλου πρὸς τὸν Κουμπάρην ἵνα δώσῃ εἰς τὸν Πατριάρχη 20, 000 ρουβλίων καὶ πλέον. Ὁ Πατριάρχης ἀναγνοὺς τὰς ἀπαντήσεις ἐπὶ παρουσίᾳ καὶ τοῦ Κουμπάρη, ἐγέλασεν εἰπὼν «οἱ εὐλογημένοι κακῶς ἐνόησαν τὰ γράμματά μου», καὶ ἐξήγησεν ὅτι δι' ὧν ἔγραψε δὲν ἐζήτησεν οὔτε πλοῖον, οὔτε χρήματα. Τὰ γραφόμενα ἀπέβλεπον εἰς τὸν κατὰ τοὺς φόβους τοῦ Γρηγορίου ἐπικρεμασθέντα ἐπὶ τοῦ Ἔθνους κίνδυνον διὰ τῆς ἄνευ φρονήσεως καὶ ἄνευ οἰκονομικῶν μέσων ἐπισπευδομένης ἐνάρξεως τῆς Ἐπαναστάσεως. Δὲν ἠδυνήθησαν δὲ μήτε ὁ Κουμπάρης μήτε ὁ Παπαρρηγόπουλος νὰ πείσωσιν αὐτὸν ὅπως φύγη ἐκ ΚΠ. Ὁ Πατριάρχης εἶπεν ὅτι τὰ μὲν χρήματα ἔπρεπε νὰ διατεθῶσιν ὑπὲρ τοῦ ἀγῶνος, τὸ δὲ πλοῖον θὰ μετέφερον αὐτὸν νεκρὸν

εἰς χώραν ὀρθόδοξον. Κρατήσας τὴν νύκτα τὸν Παπαρρηγόπουλον ἐν τῷ Πατριαρχεῖῳ ἤκουσε παρ' αὐτοῦ λεπτομερῶς τὰ τῆς ἐπαναστάσεως. Ἐπρεπεν, εἶπεν εἰς αὐτὸν ὁ Πατριάρχης, μὲ περισσοτέραν φρόνησιν καὶ ὑπομονὴν ν' ἀρχίσωσι καὶ ἐξακολουθήσωσι τὸ ἔργον· ὁ καταλληλότερος καιρὸς ἦτο νὰ περιμείνωσι ρωσσοτουρκικὸν πόλεμον, νὰ μὴ ἐμπιστευθῶσιν εἰς τὸν τυχόντα καὶ νὰ ἐτοιμάσωσι τὰ μέσα. Λυποῦμαι, προσέθηκε, καὶ ἀνησυχῶ μήπως ἡ πατρις πάθη ὅσα ἔπαθε καὶ ἄλλοτε. Ὁ ἀγὼν, κατὰ τὸν Πατριάρχην, ἔπρεπε ν' ἀρχίσῃ μακρόθεν καὶ νὰ βραδύνη ἢ ἔναρξις μέχρι τῆς καταστροφῆς τοῦ Ἀλῆ πασᾶ τῶν Ἰωαννίνων. Ἐχάρη οὐχ ἤτιον μαθὼν παρὰ τοῦ Παπαρρηγοπούλου ὅτι ὁ Ὑψηλάντης ἀπεφάσισε ν' ἀρχίσῃ τὴν ἐπανάστασιν ἐν Μολδοβλαχίᾳ καὶ οὐχὶ ἐν Πελοποννήσῳ. Εἰς νέαν δὲ προτροπὴν ὅπως φύγῃ ἐκ ΚΠόλεως εἶπεν ὁ Πατριάρχης ὅτι ἡ φυγὴ αὐτοῦ ἔμελλε ν' ἀποβῆ διὰ τὸν σουλτάνον σύνθημα γενικῆς τῶν χριστιανῶν σφαγῆς, ὅτι εἶναι ἀποφασισμένος νὰ θυσιάσῃ ἑαυτὸν χάριν τοῦ Ἐθνους, ὅπως ἐπιβραδύνη, ὅσον τὸ δυνατόν, τοὺς κακοὺς σκοποὺς τῶν τυράννων καὶ δώσῃ καιρὸν εἰς τὸ Ἐθνος νὰ ἐτοιμασθῇ, ὅτι θὰ προσπαθήσῃ νὰ διατηρῇ τοὺς τούρκους «εἰς εἰρηρικὰς ἐλπίδας διὰ νὰ ἐμποδισθῇ ὅσον τὸ δυνατόν ἡ τρομερὰ σφαγὴ καὶ νὰ ἐτοιμασθοῦν ὅσον τὸ δυνατόν οἱ ἡμέτεροι εἰς τὴν παρὰ Θεοῦ ἀπόφασιν». Ταῦτ' ἀποφασίσας ὁ Πατριάρχης ἔδωκε διαφόρους παραγγελίας εἰς τὸν Παπαρρηγόπουλον διὰ τὸν Ὑψηλάντην, τὸν Ζωσιμᾶν καὶ τὸν Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανόν, συστήσας ὁμόνοιαν καὶ αὐταπάρησιν εὐλογήσας αὐτὸν καὶ εὐχηθεὶς πλήρη ἐπιτυχίαν. Ἡ πρὸς τὸν Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανὸν ἐπιστολὴ τοῦ Πατριάρχου εἶχεν ὡς ἐξῆς: «Συλλειτουργῶ ἐν Χριστῷ καὶ λίαν ἀγαπητὴ ἀδελφέ. Ἐλαβον τὴν ἀπὸ 20 Ἀπριλίου ἐπιστολήν σου. Ἡ ἀπόφασίς μου περὶ τῆς μελετωμένης ἀνορθώσεως Σχολῆς τῆς φιλάτης πατρίδος εἶναι τοιαύτη ὡς ἡ ἰδική σας ὅπως θέλεις μάθει καὶ παρὰ τοῦ ἰδίου. Τὸ κιβώτιον τοῦ ἐλέους πρέπει νὰ ἐμψυχωθῇ. Καὶ τὴν βουλὴν τοῦ Κυρίου ἀνθρώπινον δυνάμεις δὲν δύνανται νὰ τὴν μεταβάλουν. Γεννηθῆτω τὸ θέλημά του». Νομίζουσι τινες ὅτι ὑπὸ τὴν «Σχολὴν» ὁ Πατριάρχης ἐνόει τὴν ἐπανάστασιν, καὶ ὅτι τοῦ «κιβωτίου ἐλέους» δὲν ἦτο πλεόν φιλανθρωπικὸς ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει σκοπός, ἀλλ' ἐθνικὸς. Ἀλλ' ὁ μὲν Γρηγόριος εἶχε πραγματικῶς ὑπ' ὄψει τὸν φιλανθρωπικὸν τοῦ κιβωτίου σκοπὸν καὶ ἔγραφε περὶ Σχολῆς, οἱ Φιλικοὶ ὅμως ἐξελάμβανον ὡς συνθηματικὰς τὰς ἐπιστολάς αὐτοῦ καὶ ἄλλως ἠρμήνευον, Ἐν τῷ μεταξὺ χρόνῳ ὁ Ἀλῆ πασᾶς τῶν Ἰωαννίνων προὔδωκεν εἰς τὴν Ὑ. Πύλιν τὰ μυστικὰ τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας ἐξ ἀνακοινώσεων ἄλλων τε καὶ τοῦ προδότου Διόγου καὶ τοῦ Ἀγγλο ἀρμοστοῦ Μαίτλανδ, μὴ γενόμενος ὅμως πιστευτός, καίτοι ἡ Ὑ. Πύλη καὶ παρ' ἄλλων εἶχε σχετικὰς εἰδήσεις, ἐζήτησε νὰ συνεργασθῇ μετὰ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῆς Ὑ. Πύλης. Ἀλλ' αὕτη ἤξιώσε παρὰ τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου νὰ συγκρατήσῃ τοὺς Ἑλληνας ἀπὸ πάσης μετὰ τοῦ

Ἐπιπέσει ἡ παρὰ τὸν Πάτριάρχον ἐπιπέσει. Ὁ Πατριάρχης ἀπέστειλεν εἰς Θεσσαλίαν Πατριαρχικούς Ἐξάρχους κομιστὰς Ἐγκυκλίων αὐτοῦ γραμμάτων, διῶν προέτρψε τοὺς Ἕλληνας νὰ μὴ συμπράξωσι μετὰ τοῦ τυράννου σατραπῶν τῶν Ἰωαννίνων. Αἱ προτροπαὶ τοῦ Πατριάρχου ἐτελεσφόρησαν, ἐξέφρασε δὲ ὁ σουλτάνος Μαχμούτ τὴν εὐαρέσκειαν αὐτοῦ. Ταύτην διαβιβάζων ὁ Γρηγόριος πρὸς τὸν μητροπολίτην Λαρίσης Πολύκαρπον ἔγραψεν ὅτι ἀπεφασίσθη παρὰ τοῦ σουλτάνου «ἡ ἄμεσος τιμωρία τοῦ Ἄλῃ πασᾶ ἵνα συντριβῇ ὁ βαρύτερος ζυγὸς τῆς δουλείας, τὸν ὁποῖον ὁ τύραννος ἐκεῖνος εἶχεν ἀνηλεῶς ἐπιτεθειμένον εἰς τὸν τράχηλον τῶν ὁμογενῶν μας ὑπὲρ τοὺς τριάκοντα ἡδη χρόνους» καὶ προέτρψε τοὺς Ἕλληνας νὰ συμπράξωσι μετὰ τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων εἰς τὴν κατάλυσιν τῆς τυραννίας τοῦ Ἄλῃ πασᾶ. Ἐπειδὴ δὲ οὗτος ἀντεπεξελθὼν κατὰ τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων ἐπεκαλέσθη καὶ τὴν συνδρομὴν τῶν γενναίων Σουλιωτῶν, εἰς οὓς ἐπέτρψε νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὴν ἔνδοξον πατριδα αὐτῶν, ἡ Ὑ. Πύλη ἤξλωσε παρὰ τοῦ Πατριάρχου νὰ ἐκδώσῃ κατ' αὐτῶν καὶ κατὰ πάντων τῶν συμπολεμούντων μετὰ τοῦ Ἄλῃ πασᾶ σφοδροὺς ἀφορισμοὺς, οὓς ἄμέσως αὕτη δι' εἰδικῶν ταχυδρομῶν ἀπέστειλεν εἰς Ἡπειρον. Ἄλλ' οἱ Φιλικοὶ δι' ἀπεσταλμένων μὲν ἐνίσχυσαν τὴν ἀντίδρασιν τῶν Σουλιωτῶν καὶ ἄλλων ὀπλαρχηγῶν κατὰ τοῦ τουρκικοῦ στρατοῦ, ὁ δὲ Ὑψηλάντης ἔγραψε πρὸς αὐτοὺς: «Ὁ Πατριάρχης βιαζόμενος ὑπὸ τῆς Πόρτας σᾶς στέλλει ἀφοριστικὰ καὶ ἐξάρχους, παρακινῶντάς σας νὰ ἐνωθῆτε μετὰ τὴν Πόρταν. Ἐσεῖς ὁμως νὰ τὰ θεωρῆτε αὐτὰ ὡς ἄκυρα, καθότι γίνονται μετὰ βίαν καὶ δυναστείαν καὶ ἄνευ θελήσεως τοῦ Πατριάρχου».

Ἄλλὰ αὐτοχρόνως ἡ Ὑ. Πύλη γνωρίζουσα ἡδη τὰ ὑπὸ τῶν Φιλικῶν διενεργούμενα ἐβουλεύετο νὰ μετοικήσῃ ἢ νὰ κατασφάξῃ τοὺς Ἕλληνας κατοίκους τῆς Πελοποννήσου, τῶν Σπετσῶν καὶ τῆς Ὑδρας, ἀνέβαλε δὲ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ σχεδίου ἀναμένουσα ὡς σύνθημα τὴν δραπέτευσιν τοῦ Πατριάρχου Γρηγορίου, ἧτις ἐψιθυρίζετο ὡς βεβαία, καθιστώσα ἡδη αὐτὸν ὑποπτον τῇ Ὑ. Πύλῃ. Ὁ Πατριάρχης ἐμάνθανε ταῦτα πάντα παρὰ τινος ἐμπίστου τούρκου φίλου αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ παρὰ τῆς ρωσικῆς Κυβερνήσεως διὰ τῆς ἐν ΚΠόλει ρωσικῆς Πρεσβείας εἰδοποιήθη κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1820 ὅτι ἡ ζωὴ αὐτοῦ διέτρεχε κίνδυνον καὶ ὅτι ἐὰν ἤθελεν ἠδύνατο ἀσφαλῶς νὰ φύγῃ. Ὁ Πατριάρχης εἶπεν ὅτι προτιμᾷ νὰ μείνῃ καὶ νὰ θυσιάσῃ, διότι ἡ φυγὴ αὐτοῦ ἠδύνατο νὰ προξενήσῃ μεγάλη κακία. Οἱ Φιλικοὶ ἐξηκολούθουν δραστηρίως καὶ πολλάκις ἄνευ τῆς δεούσης προφυλάξεως τὰς ἐνεργείας αὐτῶν, τινὲς δὲ τούτων ὡς ὁ ἀρχιμανδριτὴς Γρηγόριος Δικαῖος ἢ Παπαφλέσσας καὶ ὁ Δ. Θέμελης ἔφερον καὶ συστατηρίους τοῦ Πατριάρχου ἐπιστολάς, δοθείσας εἰς αὐτοὺς ὡς συνήθως ἐδίδοντο εἰς τοὺς αἰτούντας πρὸς διαφόρους αὐτῶν ὑποθέσεις, ἀλλὰ χρησιμοποιοῦνται ὑπ' αὐτῶν καταλλήλως ὑπὲρ τῶν σκοπῶν τῆς Φιλικῆς Ἐταιρείας καὶ παρουσιάζοντας

οὕτω τὸν Πατριάρχην παρακινοῦντα εἰς ἐξέγερσιν κατὰ τῶν τούρκων, ἐνῶ τὸ περιεχόμενον τῶν ἐπιστολῶν οὐδὲν σχετικὸν ὑπεδείκνυε καὶ ὁ Πατριάρχης διετέλει ἐν ἀγνοίᾳ τῶν τελουμένων. Οὐχ ἦττον χαρακτηριστικωτάτη εἶναι ἢ ἀπὸ 28 Δεκεμβρίου 1820 ἐπιστολὴ αὐτοῦ πρὸς τὸν Ἐπίσκοπον Σαλώνων Ἡσαΐαν, ἓνα τῶν ἐνδόξων πρωταθλητῶν τῆς παλιγγενεσίας τῶν Ἑλλήνων. « Ἀμφοτέρας τὰς τιμίας ἐπιστολάς, διὰ τοῦ ἀγαθοῦ πατριώτου Φούντα Γαλαξειδιώτου, ἀσφαλῶς ἐδεξάμην καὶ τοὺς ἐν αὐταῖς τιμίους σου λόγους ἔγνων. Ἐχεμυθίας, ἀδελφέ, μεγίστη χρεία καὶ προσφύλαξις περὶ πᾶν διάβημα, οἱ γὰρ χρόνοι πονηροὶ εἰσι καὶ ἐν τοῖς φιλοπατριώταις ἔστι καὶ μοχθηρῶν ζύμη, ἀφ' ἧς ὡς ἀπὸ ψωραλέου προβάτου φυλάττεσθε. Κακὸν γὰρ πολλοὶ μηχανῶνται διὰ τὸ τῆς φιλοπλουτίας ἔγκλημα. Διὸ τὴν ἀγαθὴν ἐξελέξω μερίδα κοινολογῶν μοι, ἐμπιστευμένοις πατριώταις, τὰ ἐχεμυθίας δεόμενα. Οἱ Γαλαξειδιῶται, οὓς ἐπιστέλλεις μοι συνεχῶς, πεφροντισμένως ἐνεργοῦσι, καὶ ἀφ' ὧν ἔγνων ἀδύνατον ἀντὶ παντός τιμίου οὐδ' ἐλάχιστον λόγον ἔρκος ὀδόντων φυγεῖν· οὐ μόνον τὰ σά, ἀλλὰ καὶ τὰ τῶν ἐν Μωρέᾳ ἀδελφῶν γράμματα κομίζουσί μοι. Ἡ τοῦ Παπανδρέα προᾶξις πατριωτικὴ μὲν τοῖς γινώσκουσι τὰ μύχια, κατακρίνουσι δὲ οἱ μὴ εἰδότες τὸν ἄνδρα. Κρύφα ὑπερασπίζου αὐτόν, ἐν φανερῷ δὲ ἄγνοιαν ὑποκρίνου, ἔστι δὲ ὅτε καὶ ἐπὶ κρινε τοῖς θεοσεβέσιν ἀδελφοῖς καὶ ἄλλοφύλοις. Ἴδια προᾶνον τὸν Βεζύρην λόγοις καὶ ὑποσχέσεσιν· ἀλλὰ μὴ παραδοθῆτω εἰς λέοντος στόμα. Ἄσπασον σὺν ταῖς ἐμαῖς εὐχαῖς τοὺς ἀνδρείους ἀδελφούς, προτρέπον εἰς κρυψίνοιαν διὰ τὸν φόβον τῶν Ἰουδαίων. Ἀνδρωθήτωσαν ὥσπερ λέοντες καὶ ἡ εὐλογία τοῦ Κυρίου κρατυεῖ αὐτούς, ἐγγὺς δὲ ἔστι τοῦ Σωτῆρος τὸ Πάσχα. Αἱ εὐχαὶ τῆς ἐμῆς μετριότητος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς σου, ἀδελφέ μου Ἡσαΐα. Γεώργει ἀκαμάτως καὶ ὄλβια γεώργια δώσει σοι ὁ Πανύψιστος,»

Ὁ ἐν τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ ἀναφερόμενος Παπανδρέας ἐπιστρέφων ποτὲ ἐξ Ἀθηνῶν εἰς τὴν πατρίδα αὐτοῦ Κουκουβίτσαν τῆς Ἐπαρχίας Σαλῶνων, ὑπέστη ἐπίθεσιν μιαιῶν τούρκων, οἵτινες ἀπήγαγον τὸ ἕξαετὸς θυγάτριον αὐτοῦ. Ὁ ἀτυχὴς ἱερεὺς ὠρκίσθη ἐκδίκησιν οὐ μόνον κατὰ τῶν ἀρπάγων καὶ βιαστῶν τοῦ τέκνου του ἀλλὰ καὶ κατὰ πάντων τῶν τούρκων. Φονεύσας δὲ τοῦρκον κατέφυγεν εἰς τὰ ὄρη καὶ ἐγένετο «κλέφτης», κατὰ τὴν εὐγενῆ ἔννοιαν τῆς λέξεως τοῦ προμάχου τῆς ἐλευθερίας τῶν χριστιανῶν κατὰ τῶν τυράννων. Οἱ ἀγνοοῦντες τοὺς λόγους καὶ τοὺς σκοποὺς τῆς διαγωγῆς αὐτοῦ κατηγοροῦν αὐτόν, οἱ δὲ τοῦρκοι ἐξήτουν· νὰ συλλάβωσιν αὐτόν. Ὁ Πατριάρχης Γρηγόριος συνιστᾷ εἰς τὸν Ἡσαΐαν νὰ σώσῃ αὐτόν, χωρὶς νὰ ἐκτεθῆ εἰς τὴν τουρκικὴν ἐξουσίαν. Ἀπέβη δὲ βραδύτερον ὁ Παπανδρέας εἰς τῶν ἐπισημοτάτων ἀρχηγῶν τῆς Ἐπαναστάσεως, συμμετασχὼν πολλῶν νικηφόρων μαχῶν ἐν Παρνασσίδι¹. Ὁ Πατριάρχης Γρηγό-

1. *Α. Γούδα*, Βίοι παράλληλοι Α, 63 ἐξ.

ριος διὰ τῆς ἀνωτέρω ἐπιστολῆς αὐτοῦ συνιστᾷ ἐχεμυθίαν καὶ σύνεσιν, εὐχόμενος τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ παρασκευαζομένου ἀγώνος. Εἶναι πρόδηλον καὶ ἐξ αὐτῆς καὶ ἐκ τῶν λοιπῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ, ὅτι κατέχεται ὑπὸ μεγάλων φόβων μήπως ἡ παρασκευαζομένη ἐξέγερσις ἀποβῆ εἰς κακὸν τοῦ Ἔθνους καὶ προκαλέσῃ συμφορὰς ἀνεπανορθώτους. Ὁ Πατριάρχης ζητεῖ μᾶλλον νὰ συγκρατήσῃ τὴν ἐξέγερσιν διὰ τὸ ἀπαράσκευον αὐτῆς. Οὐχ ἦτιον, βλέπων ἤδη αὐτὴν ἐπικειμένην ἐκ τῆς βίας τῶν πραγμάτων, ἦτο ἔτοιμος ἐν ἀξιοθαυμάστῳ αὐτοθυσίᾳ νὰ ἐπιτελέσῃ τὸ καθήκον αὐτοῦ. Προτρεπόμενος, ὡς εἶδομεν, νὰ φύγῃ ἐκ ΚΠ. πρὸ τῆς ἐνάργεως τῆς ἐπαναστάσεως ἠρνήθη λέγων ὅτι καθήκον εἶχε νὰ θυσιάσῃ ἑαυτόν, διότι, ἐκ πασῶν τῶν ἐνεργειῶν καὶ τῶν πράξεων καὶ ἐκ τῶν λόγων αὐτοῦ, ἐν μόνον νῦν ἐσκέπτετο, πῶς νὰ προλάβῃ τὴν ὑπὸ τῶν τούρκων σφαγὴν τῶν χριστιανῶν, θυσιάζων ἐν ἀνάγκῃ ἑαυτόν. Ὅτε δὲ ὁ ἠρωϊκὸς μητροπολίτης Δέρκων Γρηγόριος ἐν συνεδρίᾳ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τοῦ Πατριαρχείου, προέτρεψεν αὐτὸν νὰ μεταβῶσιν εἰς Πελοπόννησον καὶ τεθῶσιν ἐπὶ κεφαλῆς τῆς ἐπαναστάσεως, ἀφοῦ ζητηθῆ ἡ ἄδεια τῆς Ὑ. Πύλης ὑπὸ τὴν πρόφασιν ὅτι ὁ Πατριάρχης θὰ μετέβαινεν ἐκεῖ πρὸς καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως, ὁ Πατριάρχης δὲν ἐδέχθη τὴν πρότασιν ταύτην, εἰπὼν πρὸς τὸν μητροπολίτην Δέρκων «καὶ ἐγὼ ὡς κεφαλὴ τοῦ Ἔθνους καὶ ὑμεῖς ἡ Σύνοδος ὀφείλομεν νὰ ἀποθάνωμεν διὰ τὴν κοινὴν σωτηρίαν· ὁ θάνατος ἡμῶν θὰ δώσῃ δικαίωμα εἰς τὴν Χριστιανωσύνην νὰ ὑπερασπίσῃ τὸ Ἔθνος ἐναντίον τοῦ τυράννου· ἀλλ' ἂν ὑπάγωμεν ἡμεῖς νὰ θαρρύνωμεν τὴν ἐπανάστασιν τότε θὰ δικαιώσωμεν τὸν Σουλτᾶνον ἀποφασίσαντα νὰ ἐξολοθρεύσῃ ὅλον τὸ Ἔθνος»¹. Ὁ μέγας Ἐθνάρχης εἰς τὸν μέλλοντα μαρτυρικὸν θάνατον ἑαυτοῦ καὶ τῶν λοιπῶν Ἀρχιερέων, ἐκτὸς τῆς ἠθικῆς σημασίας, ἦν ἠδύνατο νὰ ἔχῃ πρὸς τὴν σωτηρίαν τοῦ Ἔθνους διὰ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἀρξαμένου ἀγώνος, προσέειδε καὶ νέαν ἔννοιαν, καθ' ἣν, ὡς ἐπίστευεν, οἱ χριστιανικοὶ λαοὶ θὰ ἐξεγείροντο ἵνα βοηθήσωσι τὸ Ἔθνος εἰς τὸν κατὰ τοῦ τυράννου ἀγῶνα. Τὴν ἐλπίδα ταύτην τοῦ Πατριάρχου εἶχον καὶ οἱ λοιποὶ τοῦ ἀγώνος ἀρχηγοὶ, προσδοκῶντες ὅτι οἱ χριστιανικοὶ λαοὶ θὰ προσέτρεχον εἰς βοήθειαν τῶν ἀγωνιζομένων Ἑλλήνων. Διότι ἡ ἐπανάστασις αὐτῶν δὲν ἦτο στάσις κατὰ νομίμου ἀρχῆς, οὔτε ρῆξις ἠθικῶς ἐπιβεβλημένης ὑποταγῆς εἰς δικαίαν ἀρχὴν, ἀλλ' ἦτο πόλεμος τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους νόμιμος καὶ ἱερός κατὰ τυράννου κατακτητοῦ, ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ ὁποίου δὲν ἦτο δυνατόν νὰ ζήσῃσιν ἐλευθεροὶ πολῖται, ἀλλὰ δούλοι.

(Συνεχίζεται)

1. Ν. Σπηλιάδου, Ἀπομνημονεύματα, Ἀθήνησι 1851, Α, 100 σημ.